

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ƏHMƏDOVA GÜLNAR MƏHƏMMƏD qızı

BƏŞİR ƏHMƏDOVUN AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ
METODİKASININ İNKİŞAFINDA ROLU

*İxtisas: HSM-020007 Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası və
metodologiyası*

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Elmi rəhbər:
Pedaqoji elmləri namizədi,
dosent A.G.Məmmədov

BAKİ - 2011

M Ü N D Ə R İ C A T

<i>GİRİŞ</i>	səh.3
 <i>FƏSİL I. PROFESSOR BƏŞİR ƏHMƏDOVUN MONOQRAFİYALARI VƏ</i>	
<i>DƏRSLİKLƏRİ</i>	9
1.1. Professor Bəşir Əhmədovun monoqrafiyalari.....	9
1.2. Professor Bəşir Əhmədovun dərslikləri	31
 <i>FƏSİL II. PROFESSOR BƏŞİR ƏHMƏDOVUN METODİK MƏQALƏLƏRİ</i>	
<i>VƏ ONUN HAQQINDA YAZILANLAR</i>	51
2.1. Professor Bəşir Əhmədovun metodik məqalələri.....	51
2.2. Professor Bəşir Əhmədov haqqında dərc olunmuş yazılar	61
 <i>NƏTİCƏ</i>	 67
 <i>İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT</i>	 70

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Etimoloji mənada metodika yunanca “methodike” sözündəndir və bir şeyin əməli surətdə icrası üçün “metodların, üsulların, yolların məcmusu” deməkdir. Terminoloji mənada metodika pedaqogikanın bir sahəsi kimi ümumi təlim nəzəriyyəsinə - didaktikaya istinad edir və ayrı-ayrı fənlərin tədrisinin qanunauyğunluqlarını öyrənir. Qısaca olaraq metodikanın tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, XVIII əsrə qədər ayrı-ayrı fənlərin öyrənilməsinə dair qısa məlumatlar didaktik əsərlərdə verilirdi. Lakin sonralar, təxminən XVIII-XIX əsrlərdə elm və texnikanın tərəqqisi ilə əlaqədar təlimin məzmunu zənginləşmiş, hər tədris fənni üzrə təlim metodikası hazırlanması zəruriyyəti meydana çıxmışdır. Rusiyada metodika XIX əsrin II yarısından, Azərbaycanda isə XIX əsrin 80-ci illərindən etibarən inkişaf etməyə başlamışdır. Göründüyü kimi, metodika çox gənc bir elmdir və onun keçdiyi inkişaf yolunu metodistlərimiz şərti olaraq 3 dövrə bölürlər:

- 1) XX əsrin əvvəllərinə qədər;
- 2) XX əsrin əvvəllərindən 20-ci illərinə qədər;
- 3) XX əsrin 20-ci illərindən sonrakı dövrlər.

Metodikanın inkişaf edib formalaşmasında bir çox alimlərimiz, xüsusilə dos. Ə.Əhmədov, prof. B.Çobanzadə, prof. Ə.Dəmirçizadə, metodika üzrə ilk elmlər doktoru olan prof. A.S.Abdullayev, prof. Ə.Əfəndizadə, prof. B.Əhmədov, prof. Y.Kərimov və başqa alimlərimiz əvəzsiz rol oynamışlar.

Müasir dövr Azərbaycan metodikasının ən görkəmli nümayəndəsi pedaqoji elmlər doktoru, professor Bəşir Abbas oğlu Əhmədovdur. Elmdə mübarizələrlə dolu bir yaradıcılıq yolu keçmiş alim dilçilik, Azərbaycan dilinin metodikası və nəzəri pedaqogika sahəsində etdiyi bir sıra yenilikləri ilə yadda qalmışdır.

Yüksək intellekti və təşkilatçılıq qabiliyyəti, iti ağılı, parlaq zəkası, dərin düşüncəsi, özünəməxus hazırcavablığı, gözəl, səlis nitq mədəniyyəti, vətəninə olan sonsuz məhəbbəti, sadə, səmimi davranışı ilə ətrafındakı insanların rəğbətini qazanmış Bəşir Əhmədov kütləvi tədbirlərdə, tələbə auditoriyalarında, elmi mərkəzlərdə ən çox sevilən, ən çox arzu olunan, həmişə dinlənilən və ən əsası inanılan şəxsiyyətlərdən birinə çevrilmişdi. Təbii ki, bütün bunlar asan əldə

edilməmişdi. Hər bir işində ciddi və tələbkar olan, bütün həyatını sevdiyi və dərin hörmət bəslədiyi elmə həsr etmiş alim gecəni gündüzə qatıb bu sahədə əvəzsiz və unudulmaz işlər görmüşdür. O, bütün gücünü, bilik və bacarığını Azərbaycanda dilçilik, pedaqogika və xüsusilə metodika elminin inkişafına sərf etmişdir. Prof. B.Əhmədov haqqında dediklərimizi onun zəngin elmi irsi və ictimai fəaliyyəti sübut edir. Belə ki, görkəmli və tanınmış dilçi, pedaqoq və metodist alim prof. B.Əhmədovun elm aləminə 33 monoqrafiyası, dərslikləri və dərs vəsaitləri, müxtəlif jurnal və qəzetlərdə çap olunmuş 650-ə yaxın məqaləsi məlumdur. Bəşir Əhmədovun elmi irsinin bu və ya digər sahəsi, daha dəqiq desək, pedaqogika sahəsi ilə bağlı öləri araşdırmalar aparılmış olsa da, indiyə qədər onun zəngin metodik irsi, dilçilik və publisistika sahəsindəki xidmətləri araşdırılmamış və sistemləşdirilməmişdir. Halbuki alimin Azərbaycan metodoloji fikir tarixində özünəməxsus yeri və mövqeyi vardır. Məhz elə bu səbəbdən Bəşir Əhmədov yaradıcılığında metodoloji ideyaların üzə çıxarılmasını, müqayisəli şəkildə təhlil olunmasını və sistemləşdirilməsini qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

Prof. B.Əhmədovun Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasına dair elmi irsinin tədqiq edilib öyrənilməsi ona görə vacibdir ki:

1. Prof. B.Əhmədov XX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan ictimai-metodoloji hərəkatının əsas simalarından biri olmaqla yanaşı, digər metodist alimlərlə çalışaraq dövrünün mühüm pedaqoji və metodoloji məsələlərini demokratik əsaslarla həll etmək uğrunda ciddi mübarizə aparmışdır.
2. Prof. B.Əhmədovun metodoloji irsinin öyrənilməsi tək tarixilik nöqtəyindən deyil, eyni zamanda müasir dövr üçün də faydalıdır. Çünki onun metodikaya aid mülahizələri bugünkü Azərbaycan dili tədrisində və dərsliklərin tərtibatı üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir.
3. Yüksək mədəniyyətə malik, vətənpərvər, yeniliyə daim can atan, humansit, işgüzar, dərin düşüncəli pedaqoq, dilçi və metodist alim B.Əhmədovun mübarizələrlə dolu həyat yolu gənclərə bariz nümunədir.

Tədqiqatın məqsədini Bəşir Əhmədovun Azərbaycan dili tədrisi metodikasına dair tədqiqatlarını öyrənməkdən, alimin bu sahədəki metodik ideyalarının üzə

çıxarılmasından, bütün bunların müasir dövrün ictimai-siyasi və metodoloji fikir kontekstində təhlil edilməsindən və sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın fərziyyəsi: Professor Bəşir Əhmədovun metodik irsi, onun bu sahədəki fikir və mülahizələri təlimin müasir mərhələsində Azərbaycan dilinin tədrisi üçün faydalıdır.

Tədqiqatın vəzifələri aşağıdakılardır:

1. Prof. B.Əhmədovun yaşayış fəaliyyət göstərdiyi mühiti, ictimai-siyasi baxışlarını və yaradıcılığının ideya mənbələrini müəyyənləşdirmək;
2. Prof. B.Əhmədovun metodoloji ideyalarını və fəaliyyətini elmi-metodoloji aspektdən təhlil etmək;
3. Azərbaycan dili tədrisi metodikasında təlimin mahiyyəti, məzmunu, prinsip və metodları ilə bağlı prof. B.Əhmədovun mülahizələrini üzə çıxarıb araşdırmaq;
4. Prof. B.Əhmədovun metodika elmindəki fəaliyyətini sistemləşdirmək;
5. Prof. B.Əhmədovun metodoloji ideyalarının müasir dövr üçün əhəmiyyətini göstərmək.

Tədqiqatın obyektini prof. B.Əhmədovun həyat və yaradıcılığı təşkil edir.

Tədqiqatın metodoloji əsasını metodoloji fakt, hadisə və proseslərin dərk olunması və dəyişdirilməsi məqsədi ilə tətbiq olunan nəzəri müddəaların, metod və vasitələrin məcmusu təşkil edir.

Tədqiqatın predmetini prof. B.Əhmədovun Azərbaycan dili tədrisi metodikasına aid elmi-metodik irsi təşkil edir.

Tədqiqatın metodları tarixi-müqayisəli metod, təhlil-tərkib metodu, induktiv-deduktiv metodlarından ibarətdir.

Tədqiqatın mənbələri aşağıdakılardır:

1. Prof. B.Əhmədovun ümumpedaqoji məsələlərə dair əsərləri;
2. Prof. B.Əhmədovun metodikaya dair monoqrafiyaları;
3. Prof. B.Əhmədovun orta məktəblər üçün “Azərbaycan dili” dərslikləri;
4. Prof. B.Əhmədov haqqında yazılmış əsərlər;
5. Tədqiqatla bilavasitə bağlı olan monoqrafiyalar, dissertasiyalar və elmi-tədqiqat xarakterli məqalələr.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: B.Əhmədovun həyat və yaradıcılığı, xüsusilə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsindəki fəaliyyəti ilk dəfə olaraq magistr dissertasiyası səviyyəsində araşdırılmış və sistemləşdirilmişdir. Onun ideyaları dövrün ictimai-siyasi hadisələri fonunda, müasirlərinin fikirləri kontekstində təhlil olunmuşdur.

Tədqiqat işində ilk dəfə olaraq:

1. Prof. Bəşir Əhmədovun həyat və yaradıcılıq yolu ilk dəfə olaraq geniş şəkildə tədqiq edilmişdir;
2. Azərbaycan dili tədrisi metodikası, dilçilik və pedaqogika sahələrində prof. B.Əhmədovun ideyaları metodoloji aspektdə təhlil edilmişdir;
3. Prof. B.Əhmədovun Azərbaycan məktəblərində ana dilinin tədrisinin zəruriliyi və əhəmiyyəti haqqındakı mülahizələrini təhlil edərək elmi ümumiləşdirmə aparılmışdır;
4. Prof. B.Əhmədovun Azərbaycan dili tədrisi metodikası elmindəki fikirləri ümumiləşdirilmiş, onların müasir təlimə tətbiqi yolları araşdırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Prof. B.Əhmədovun metodoloji irsi elmi-nəzəri aspektdən tədqiq olunur, elmi əhəmiyyəti və aktuallığı ilə seçilən metodik mülahizələri dəyərləndirilir. Tədqiqatın materialları “Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi”, “Metodikanın tarixi və metodologiyası” kursunun tədrisində, “Azərbaycan metodoloji fikir antologiyası”, “Azərbaycan məktəb və metodoloji fikir tarixi oçkerkləri”nin tərtibində, orta ümumtəhsil məktəblərində tətbiq və ya istifadə edilə bilər.

Elmi tədqiqat işi aşağıdakı formalarda ***aprobasiyadan*** keçmişdir:

1. Professor Bəşir Əhmədovun dil təliminin qanunları haqqında // BSU-nun Filologiya fakültəsinin IV Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı, 2010, s. 178
2. Professor Bəşir Əhmədovun ali məktəblər üçün “Azərbaycan dili” dərslisi // Magistrantların X Respublika elmi konfransının materialları, II hissə. SDU, 2010, s. 497-498

3. Professor Bəşir Əhmədovun dil təliminin qanunları haqqında // Problemlər. Axtarışlar. Perspektivlər. Magistrantların elmi məqalələr toplusu, XIII buraxılış. Bakı, 2010, s. 51-52
4. Professor Bəşir Əhmədovun Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmində rolu // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu. Elmi əsərlər 2011, №1 s. 212-215
5. Professor Bəşir Əhmədovun dərsləkləri // Magistrantların humanitar elmlərin aktual problemləri I Beynəlxalq Elmi konfransının materialları. Bakı, BSU, 2011, s. 172-173
6. Professor Bəşir Əhmədovun mətbu əsərləri // Problemlər. Axtarışlar. Perspektivlər. Magistrantların elmi məqalələr toplusu. Bakı, 2011 (çapdadır).
7. Professor Bəşir Əhmədovun monoqrafiyaları // Magistrantların XI Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, SDU, 2011 (çapdadır).
8. Magistratura pilləsi üzrə tədris planına müvafiq keçirilən elmi-pedaqoji təcrübə çərçivəsində 04.03.2011-cil il tarixində “Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası və metodologiyası” ixtisası üzrə MA-102 qrupunda “Professor Bəşir Əhmədovun Azərbaycan dili tədrisi metodikası elmində rolu” mövzusunda, PowerPoint proqramından istifadə etməklə mühazirə aparılmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Elmi tədqiqat işi - giriş, iki fəsil, dörd paraqraf, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqat işinin ***giriş*** hissəsində prof. B.Əhmədovun həyatı və yaradıcılığı, mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı, məqsədi, fərziyyəsi, vəzifələri, metodları, mənbələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobeasiyası öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işinin ***“Professor Bəşir Əhmədovun monoqrafiyaları və dərsləkləri”*** adlı birinci fəslə iki paraqrafə bölünmüşdür. Sözügedən fəslin birinci paraqrafında (“Professor Bəşir Əhmədovun monoqrafiyaları”) görkəmli metodist alimin həyat və yaradıcılığı və onun Azərbaycan dilinin təlimi ilə bağlı monoqrafiyaları, ikinci paraqrafında isə (“Professor Bəşir Əhmədovun dərsləkləri”) onun dərsləkləri araşdırılmışdır.

İki paraqraftan ibarət olan II fəsil “*Professor Bəşir Əhmədovun metodik məqalələri və onun haqqında yazılanlar*” adlanır. Bu fəsildə prof. B.Əhmədovun mətbuat səhifələrində dərc olunmuş elmi məqalələri problem baxımından tədqiq olunmuşdur. İkinci paraqrafta isə tanınmış dilçi, pedaqoq və metodist alim haqqında yazılmış fikirlər araşdırılmışdır.

Tədqiqat işinin *nəticə* hissəsində tədqiqatların ümumiləşdirilməsi aparılmış və qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilmə səviyyəsi araşdırılmışdır.

I FƏSİL. PROFESSOR BƏŞİR ƏHMƏDOVUN MONOQRAFİYALARI VƏ DƏRSLİKLƏRİ

1.1. Professor Bəşir Əhmədovun monoqrafiyaları

Metodist alimlər arasında öz dəst-xətti ilə seçilən, öz üslubu olan prof. B.Əhmədov 1932-ci ildə Tovuz rayonunda anadan olmuşdur. Əvvəllər doğulduğu rayonun Alakol kəndində təhsil almış, orta təhsilini isə Gədəbəy rayonunun Qoşabulaq kənd orta məktəbində tamamlamışdır. 1950-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuş, 1955-ci ildə həmin universiteti bitirmişdir. 1953-cü ildən elmi məqalələri mətbuat səhifələrində dərc olunmağa başlamışdır. 1957-ci ildə əvvəl Mərəzədə (Şamaxı) sonra isə Əli Bayramlı (Şirvan) rayonunda müəllim işləyən Bəşir Əhmədov elə həmin ildə Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Pedaqoji Elmlər İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuşdur. Qısa müddət ərzində həm bacarıqlı müəllim, həm çevik bir təşkilatçı, həm də ciddi tədqiqatçı kimi tanınan Bəşir Əhmədov 1961-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Ə.Dəmirçizadənin rəhbərliyi altında “V sinifdə Azərbaycan dili fonetikasının tədrisi” mövzusunda namizədlik, 1967-ci ildə “Məzmunla formanın vəhdəti nitq inkişafı metodikasının əsası kimi” (elmi məsləhətçi prof. Ə.Abdullayev) adlı doktorluq dissertasiyasını müdafiə etmişdir. B.Əhmədov marksizm-leninizm fəlsəfəsinin məzmun və forma haqqındakı məlum müddəaları əsas götürərək, sübut etməyə çalışmışdır ki, dil formadır və onu təfəkkürdən təcrid edilmiş şəkildə öyrətmək təlimə ciddi zərər vurur. Şagirdlərin nitqindəki fikir yoxsulluğu, onların kitab cümlələrindən ayrılı bilməməsi, məntiqi əlaqəsizlik, bədii əsəri ifadəli oxuya bilməmələri və s. kimi nöqsanların meydana çıxmasının əsas səbəbi odur ki, müəllimlər yalnız ədəbi dilin normalarını öyrətməklə kifayətlənir, ifadə ediləcək təmrinlərin aydın, ardıcıl və düzgün mənimsənilməsinə kifayət qədər əhəmiyyət vermirlər. Dissertasiyada bu və digər məsələləri araşdırmaqla yanaşı, prof. B.Əhmədov eyni zamanda ana dili tədrisi metodikasının ikinci qanununu şərh etmiş və nitq inkişafı anlayışına belə bir aydın, dolğun tərif verir: “Nitq inkişafı şagirdin

həyatı öz bilik və yaş səviyyəsində düzgün dərk etməsi, bunu ədəbi dildə başqalarına çatdırmağı bacarmasıdır”.

Prof. A.S.Abdullayev qeyd edir ki, prof. B.Əhmədovun zəngin eksperimental materiallar əsasında yazılmış sanballı tədqiqat əsəri olan “Məzmunla formanın vəhdəti nitq inkişafı metodikasının əsası kimi” dissertasiyası Azərbaycan dili-ədəbiyyat müəllimləri, ali məktəb tələbələri, metodist və pedaqoqlar elm üçün faydalı olan çox şey əldə edə bilərlər.

Görkəmli alim 1960-1966-cı illərdə Azərbaycan ETPEİ-də elmi işçi, sonra elmi katib vəzifələrində çalışmışdır. 1966-1971-ci illərdə M.F.Axundov adına APRDƏİ-də (Bakı Slavyan Universiteti) Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasının, 1971-1976-cı illərdə isə V.İ.Lenin adına API-də (Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti) pedaqogika kafedrasının müdiri işləmişdir. 1976-1984-cü illərdə APXDİ-da pedaqogika fənnini tədris etmişdir. 1984-cü ildən ömrünün sonuna qədər Bakı Slavyan Universitetində Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedrasına rəhbərlik etmişdir. Tanınmış alim 2007-ci ildə vəfat etmişdir.

Zəngin elmi irsə malik olan alim, eyni zamanda Azərbaycanda elmi kadrlarının hazırlanmasında çox böyük fəaliyyət göstərmişdir. O, 3 doktorluq işinə elmi məsləhətçi, 25 elmlər namizədinə elmi rəhbər olmuş, 75 dəfə rəsmi opponet kimi çıxış etmiş, 30 əsərin elmi redaktoru olmuşdur. 1985-ci ildən M.F.Axundov adına Pedaqoji İnstitutda fəaliyyət göstərən “Məktəbə kömək komissiyası”nın sədr müavini kimi respublikanın, demək olar ki, bütün rayonlarında olmuş, xalq təhsilinin müasir problemlərinə dair silsilə mühazirələr oxumuş, bu barədə mətbuat səhifələrində müntəzəm olaraq informasiyalar dərc etdirmişdir.

Prof. B.Əhmədov keçmiş SSRİ-nin bir sıra şəhərlərində - o cümlədən, Kiyev, Daşkənd, Tibilisi, Yerevan, Aşğabad və digər şəhərlərdə dəfələrlə Beynəlxalq Elmi konfranslarda məruzələrlə çıxış etmiş və rəğbətlə qarşılanmışdır. Onun yazılarının bir qismi Respublikadan kənarında dərc olunmuş, görkəmli akademiklərdən A.Tekuçev, M.A.Danilov, A.V.Dudnikov, Babanski və s. tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Prof. B.Əhmədovun ictimai fəaliyyətinə nəzər salanda bu sahənin də geniş və çoxşaxəli olduğunu aydın görmək olar. Belə ki, o, Ali Attestasiya komissiyasında

ekspert şurasının, pedaqoji elmlər üzrə ixtisaslaşdırılmış müdafiə şurasının, Elmlər Akademiyasında Terminologiya komitəsinin, Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiyasının, Bakı Slavyan Universitetində universitet və fakültə elmi şuralarının, Azərbaycanda Pedaqoji-Psixoloji Elmləri Əlaqələndirmə Komissiyası rəyasət heyətinin, “Maarifçi” qəzeti redaksiya heyətinin və Milli Məclisdə təhsil qanununun yeni redaksiyasını hazırlayan işçi qrupunun üzvü olmuşdur. Prof. B.Əhmədov keçmiş SSRİ dövründə Moskvada pedaqogikanın metodoloji problemləri üzrə elmi şuranın üzvü olmuş və bütövlükdə Zaqafqaziyanı təmsil etmişdir.

Görkəmli dilçi alim, çağdaş pedaqogika və metodikanın tanınmış nümayəndələrindən biri, Beynəlxalq Pedaqoji Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, pedaqoji elmlər doktoru, professor Bəşir Əhmədov bütün həyatını, səy və bacarığını Azərbaycan dilçiliyinin geniş aspektdə tədqiqinə və təbliğinə, müasir dilçilik, pedaqogika, xüsusilə Azərbaycan dili tədrisi metodikasını elminin inkişafına həsr etmişdir. Müasirləri arasında novatorluğu və hazırcavablılığı ilə seçilən metodist alimin zəngin elmi yaradıcılığının bir hissəsini 1960-1977-ci illərdə qələmə aldığı monoqrafiyaları təşkil edir. Prof. B.Əhmədov dilçilik, metodika və pedaqogikanın müxtəlif problemlərini özündə əks etdirən dəyərli və sanballı monoqrafiyalarında toxunduğu hər bir məsələni özünəməxsus tərzdə araşdırmağa çalışmış, dilçilik, metodika və pedaqogika elmində mübahisəli olan bəzi problemlərə aydınlıq gətirmiş, bəzi problemlərin həllində isə yeniliklər etmişdir. Monoqrafiyalarda fonetikanın tədrisi, Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları, rəbitəli nitq vərdişlərinin inkişaf etdirmək yolları, Azərbaycan dili dərsləkləri ilə işləməyə dair metodik göstərişlər, sadə cümlənin tədrisi, nitq inkişafında müxtəlif fənlərin rolu və digər məsələlər əhatə olunmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı prof. B.Əhmədov tədqiq etdiyi elmi əsərlərin dilinə xüsusi tələbkarlıqla yanaşmışdır. O, bütün elmi yaradıcılıq boyu ədəbi dilin ümumi qaydalarını qanun halına düşmüş normalarının toxunulmazlığı məsələsini ön plana çəkirdi.

Görkəmli alimin Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasına ilə bağlı monoqrafiyaları aşağıdakılardır:

1. Beşinci sinifdə Azərbaycan dili fonetikasının tədrisinə dair, 1960.

2. Sadə cümlənin tədrisi prosesində nitq inkişafı üzrə aparılan işlər, 1964.
3. Nitq inkişafında müxtəlif fənlərin roluna dair, 1965.
4. Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları (V-VIII siniflər), 1967.
5. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları, 1974.
6. V sinifdə Azərbaycan dili dərsləri. Dərsləklə işləməyə dair metodik göstərişlər, 1977.

Alimin 1960-cı ildə yazdığı “Beşinci sinifdə Azərbaycan dili fonetikasının tədrisinə dair” ilk monoqrafiyasında fonetikanın tədrisi ilə bağlı məsələlər, xüsusilə şagirdlərin orfoqrafik və orfoepik vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi araşdırılmışdır. Onu da qeyd edək ki, bu monoqrafiya ilə alim 1961-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü prof. Ə.Dəmirçizadənin rəhbərliyi altında namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Bəşir Əhmədov namizədlik dissertasiyası üzərində işlədiyi zaman onun elmi rəhbəri, Respublikanın tanınmış və görkəmli dilçilərindən biri, professor Ə.Dəmirçizadə onunla söhbətlərin birində belə demişdir: **“Bəşir, səndən birinci tələbim budur ki, cəsarətli ol! Nə yazsan, nə desən özününkü olsun. Lap səhv də eləsən, qorxma. Tapdanmış yolla getməkdən, ordan-burdan çırpışdırıb əsər quraşdırmaqdan, orijinal yolla gedib səhv etmək daha yaxşıdır!”** (45, 4).

Azərbaycan dili müəllimləri üçün nəzərdə tutulmuş bu monoqrafiyada prof. B.Əhmədov orta məktəbdə fonetikanın tədrisi qarşısında duran mühüm və vacib vəzifələri qeyd etmişdir. Alim qrammatikanın asan mənimsənilməsi üçün zəmin yaratmaq kimi nəzərdə tutduğu bu məqsədlərə şagirdlərə səs dilinin cəmiyyətin ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olduğunu praktik yolla başa salmaq, səsle hərf, orfoqrafiya və orfoepiya arasındakı münasibəti izah etmək, dilimizin bir çox fonetik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, şagirdlərin şifahi və yazılı nitqini inkişaf etdirmək yolları daxildir (13, 3).

Monoqrafiyada prof. B.Əhmədovun maraqlı mülahizələri diqqəti cəlb edir. O, qeyd edirdi ki, “Fonetika” mövzusunun tədrisi ilə əlaqədar yuxarıda adı çəkilən məqsədlərə o zaman nail olmaq olar ki, şagirdlərin ibtidai məktəbdə həmin məsələyə dair almış olduqları məlumatla, V sinifdə verilməli olan bilik arasında üzvü surətdə

əlaqə yarada bilsin (13, 3). Daha dəqiq desək, V sinifdə dərs deyən Azərbaycan dili müəllimi IV sinif fənn proqramı ilə tanış olmalı və öz işində aşağı siniflərdə verilmiş məlumatlara əsaslanmalıdır. Bu zaman müəllim qarşıya qoyulmuş məqsədə, yəni IV siniflə V sinif arasında əlaqə zəncirini yarada bilər. İbtidai siniflə V sinif arasında əlaqə yaratmaq məsələsi sadədən mürəkkəbə, asandan çətinə prinsipinə əsaslanır. Alimin fikrincə, həmin əlaqə bir neçə tələblərə cavab verməlidir (13, 4):

1. Materialın həcmi və ağırlığı IV sinifə uyğun olmalıdır.
2. İşin metodu, müəllimin dili, izahat üsulları da IV sinifə uyğun olmalıdır.
3. Müəllimin iş üsulu və materialın həcmi, çətinliyi tədricən dəyişməli və mürəkkəbləşməlidir.

Alim bildirir ki, dil müəllimi bu tələbləri gözləmədikdə, şagirdlərin Azərbaycan dili fənninə olan marağı azalır, onlar proqramın materialını istənilən və gözlənilən səviyyədə mənimsəyə bilmirlər (13, 4).

Prof. B.Əhmədov monoqrafiyada Azərbaycan dili müəllimlərinə metodik göstərişlər verərək bildirmişdir ki, V sinifdə tədris edən dil müəllimi mütəmadi olaraq IV sinifin dərslərində iştirak etməlidir. Alimin fikrincə, bu yolla həm şagirdlər tədricən V sinif müəlliminə alışmış olar, həm də müəllim tədricən şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətləri ilə tanış olmuş olar (13, 5).

Monoqrafiyada şagirdlərin orfoepik vərdişlərinin inkişaf etdirmək yolları məsələsini araşdıran alim bildirir ki, şagirdlərin tələffüzündəki nöqsanlar, əsasən, iki səbəbdən irəli gəlir:

- 1) yerli şivə tələffüzünün təsirindən;
- 2) sözlərin yazılışı ilə deyilişi arasında olan bəzi fərqləri başa düşməməkdən.

Prof. B.Əhmədov şagirdlərin nitqindəki bu nöqsanları aradan qaldırmaq üçün nəinki tədris edən müəllimin, eyni zamanda məktəbin bütün müəllimlərinin də bu istiqamətdə yaxından iştirakının vacib olduğunu vurğulamışdır. Alimin fikrincə, bu yolla həm ana dili müəlliminin bu sahədəki işi xeyli yüngülləşər, həm də şagirdlərin nitqlərindəki qüsurlar tədricən və təbii yolla aradan qalxar (13, 43).

Alimin “Sadə cümlənin tədrisi prosesində nitq inkişafı üzrə aparılan işlər” adlı monoqrafiyası 1964-cü ildə nəşr olunmuşdur. Azərbaycan dili müəllimləri üçün

nəzərdə tutulan bu monoqrafiyada o zamankı Respublikanın qabaqcıl Azərbaycan dili müəllimlərinin sadə cümlənin tədrisi zamanı şagirdlərin nitq inkişafı üzrə apardıqları işlərdən bəhs olunur. Prof. B.Əhmədovun monoqrafiyada tədqiq etdiyi, araşdırdığı mövzular içərisində, əsasən, dörd sahə ön plana çəkilmişdir:

1. Lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi.
2. Cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişafı.
3. Rabitəli nitq üzrə aparılmış işlər.
4. İfadəli oxu mədəniyyətinə yiyələnmək yolları.

Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri tədqiqində bir sıra mübahisəli, qeyri-dəqiq məsələlər var ki, onlar nitq inkişafı üzrə aparılan işlərə mənfi təsir göstərir. Bunlar, əsasən, təyini söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlər arasındakı münasibət, bəzi cümlə üzvlərinin bir-birindən fərqləndirilməsi, həmcins olmayan təyinlər və onların mürəkkəb təyinlərə olan münasibəti, mürəkkəbləşən cümlələr məsələsi, mürəkkəb cümlə və tərkiblər məsələsi, sintaksislə morfologiyanın qarşılıqlı əlaqə məsələsi və s. Dilçilikdə olan bu dolaşlıq və mübahisəli məsələlərin bəzilərini prof. B.Əhmədov monoqrafiyada aydınlıq gətirməyə çalışmışdır.

Məlumdur ki, şagirdlər birinci növ təyini söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin fərqləndirilməsində çətinlik çəkirlər. Çünki dildə mürəkkəb sözlərdən əvvəl təyini söz birləşmələri, düzəltmə sözlərdən əvvəl isə mürəkkəb sözlər olmuşdur. Yəni, təyini söz birləşmələri inkişaf edərək mürəkkəb sözlərə, mürəkkəb sözlər isə düzəltmə sözlərə çevrilmişdir. Bu proses indi də davam edir. Bu tarixi inkişaf prosesin nəticəsidir ki, çox vaxt onları dəqiq müəyyənləşdirmək çətin olur. Azərbaycan dilçiliyində birinci növ təyini söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərdən fərqləndirən əsas meyar kimi vurğu göstərilir. Belə ki, birinci növ təyini söz birləşməsinin tərkibindəki sözlərin hər biri müstəqil vurğuya malik olur və sözlər ayrı yazılır. Həmin birinci növ təyini söz birləşmələrində əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlərin tərkibindəki birinci söz müstəqil vurğusunu itirir, vurğu yalnız ikinci sözün üzərinə düşür, nəticədə birinci söz təyin etdiyi ikinci sözlə birləşməli olur. Prof. B.Əhmədov verilən bu qayda ilə razılaşmır və öz mülahizəsini irəli sürür. Alimin fikrincə, birinci növ təyini söz birləşmələrini əmələ gətirən tərəflər və onlara

bənzəyən mürəkkəb sözlər bir-birindən yalnız vurğuya görə fərqlənir (29, 4). Burada vurğu ikinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Prof. B.Əhmədov öz fikrini onunla əsaslandırır ki, dilçilikdə elə mürəkkəb sözlər var ki, onlarda vurğu ikinci sözün deyil, birinci sözün üzərinə düşür. Deməli, birinci növ təyini söz birləşmələri ilə etimoloji cəhətdən onlardan əmələ gəlmiş mürəkkəb sözləri fərqləndirən əsas meyar vurğu deyil. Bu məsələdə alimin tədqiqat aparıb müəyyənləşdirdiyi qayda isə belədir: birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi ikinci tərəfin təyini olur, zahirən birinci növ təyini söz birləşmələrinə bənzəyən mürəkkəb sözlər isə bütövlükdə ikinci bir sözü təyin edir.

Prof. B.Əhmədov birinci növ təyini söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin fərqləndirilməsi məsələsində onların ayrı, yaxud bitişik yazılmasını da izah etmişdir. Alimin fikrincə, əgər birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi cümlədə təyin funksiyasında işlədilsə, yəni ikinci tərəfin təyini olub öz müstəqil mənasını saxlayırsa, o zaman ayrı yazılır. Əgər özündən sonrakı sözlə birlikdə üçüncü sözün təyini olursa, daha dəqiq desək, tərəflər əvvəlki müstəqil mənasını müəyyən qədər itirərək yeni leksik vahidə çevrilirsə, bitişik yazılır (29, 4).

Prof. B.Əhmədov birinci növ təyini söz birləşmələri ilə bağlı digər bir məsləyə də toxunmuşdur. Bu, birinci növ təyini söz birləşmələrinin cümlənin mürəkkəb üzvü olub-olmaması məsələsidir. XX əsrin 50-ci illərinə qədər dilçilikdə birinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərinin ayrı-ayrı cümlə üzvü olduğu qeyd edilmişdir. Bu məsələni araşdırıb tədqiq edən dos. R.Rüstəmov 1956-cı ildə ilk dəfə olaraq belə nəticəyə gəlmişdir ki, birinci növ təyini söz birləşmələrinin bəzilərini hökmən cümlənin mürəkkəb bir üzvü kimi qəbul etmək lazımdır. Prof. B.Əhmədov dos. R.Rüstəmovun bu fikri ilə razılaşmır. Onun fikrincə, cümlədə işlədilən hər bir söz müəyyən tələb nəticəsində ora daxil olur. Bu səbəbdən bu və ya digər cümlədən hər hansı bir sözü götürdükdə, məntiqsizlik yarana bilər (29, 6). Alim irəli sürdüyü bu fikrə əsaslanaraq belə bir təklif irəli sürür ki, şagirdləri çətinə salmamaq üçün orta məktəb dərsliklərində birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfini müstəqil söz, yəni təyin kimi izah etmək daha düzgün olar.

Mürəkkəb sözlərdən çətin fərqlənən birləşmələrdən biri də ikinci növ təyini söz birləşmələridir. Çünki həmin birləşmələr və etimoloji cəhətdən onlardan əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlər haqqında dilçilikdə vahid fikir yoxdur. Belə ki, dilçi alimlərin bəziləri *Xəzər dənizi*, *Araz çayı* tipli birləşmələri mürəkkəb söz, digər ailələr isə ikinci növ təyini söz birləşmələri hesab edirlər. Birinci qrup dilçi alimlərin fikrinə görə, bu sözlər birlikdə bir məfhum ifadə etdikləri üçün mürəkkəb sözdür. İkinci qrup dilçi alimlərin fikrinə isə bu tipli sözlər ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tələblərinə cavab verdiklərinə görə bunlar birləşmədir. Dilçilikdə mübahisəli olan bu məsələyə də prof. B.Əhmədov öz orijinal mülahizəsini irəli sürmüşdür. O, qeyd edirdi ki, *Xəzər dənizi*, *Araz çayı* tipli sözlər mürəkkəb söz deyil, mürəkkəb adlardır (29, 7). Çünki mürəkkəb sözlər ya ayrı, ya da defislə yazılır. Ona görə də onlar mürəkkəb adlar kimi ayrı yazılır və müəyyən yerin adını bildirir.

Orta məktəb dərsliklərində göstərilir ki, ikinci növ təyini söz birləşmələrini əmələ gətirən sözlər arasında, əsasən, idarə əlaqəsi olur. Prof. B.Əhmədov bu fikrin yalnız olduğunu qeyd edir və bunu onunla əsaslandırır ki, ikinci növ təyini söz birləşmələrinin arasındakı əsas əlaqə forması yanaşmadır. Çünki belə birləşmələrin arasına söz artırmaq mümkün deyil və onların bəzilərini üçüncü növə çevirmək çətinidir (29, 7).

Orta məktəb dərsliklərində *Xəzər dənizi*, *Araz çayı* tipli ifadələri morfologiya bəhsində mürəkkəb söz, sintaksisdə isə söz birləşməsi adlandırmaq təlimin işini xeyli çətinləşdirir və bu şagirdlərə verilən məlumatı mənimsəməkdə mənfi təsir göstərir. Alim təklif edir ki, dərsliklərə bu tipli mübahisəli və dolaşiq məsələlərin əvəzinə münasib olanları vermək daha düzgün olar.

Monoqrafiyada həmçinin sadə cümlənin tədrisi ilə əlaqədar qarşıya çıxan linqvistik çətinliklər, məktəblərdə aparılmış müşahidə və eksperimentlər, sintaksisin tədrisinə qədərki hazırlıq məşğələləri, cümlə, cümlə üzvləri və təyini söz birləşmələri mövzuları öz əksini tapmışdır. Alim irəli sürdüyü yeni müddəaları məktəblərdə apardığı eksperimentlər vasitəsi ilə əsaslandırmağa çalışmışdır.

Prof. B.Əhmədovun 1965-ci ildə yazdığı “Nitq inkişafında müxtəlif fənlərin roluna dair” monoqrafiyasında şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirilməsi, cümlə

qurmaq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi, rəbitəli nitq vərdişlərinin inkişafı, şagirdlərin ifadə oxu vərdişlərinin inkişafı məsələləri öz əksini tapmışdır. Burada alim araşdırdığı bu məsələlərin hər birinin geniş izahını vermişdir.

Məlumdur ki, məktəblərdə müəllimlər nitq inkişafının tədrisi məsələsində şagirdlərə daha çox ədəbi dilin qayda-qanunlarını öyrətməyi üstünlük verirlər. “Nitq inkişafında müxtəlif fənlərin roluna dair” monoqrafiyasında bu məsələni araşdıran prof. B.Əhmədov qeyd edir ki, nitq inkişafının tədrisi prosesində tək cə ədəbi dilin qayda-qanunlarını mənimsətmək kifayət deyil. Alim bildirir ki, müəllim şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək üçün ilk öncə onlara mükəmməl bilik verməli, daha sonra isə bu biliklər əsasında iş aparmalıdır (24, 6). Şagirdlərin nitqini yüksək səviyyədə inkişaf etdirmək üçün bu prosesdə bütün fənlərin rolunu vacib hesab edən müəllif monoqrafiyasında bununla əlaqədar öz mülahizəsini nümunələrlə şərh etmişdir.

Kitabda eyni zamanda nitq inkişafının tərifı də verilmişdir: “Nitq inkişafı bir tərəfdən ifadə ediləcək fikrin elmin müasir inkişafına və şagirdin səviyyəsinə görə düzgün mənimsənilməsi, digər tərəfdən isə həmin mənimsənilmiş məzmunun ədəbi dil nöqtəyi-nəzərdən düzgün ifadə edilməsi deməkdir” (24, 7). Alimin nitq inkişafına verdiyi tərifdən aydın olur ki, nitq inkişafında məzmunla formanın vəhdətini gözləmək zəruri şərtidir.

Prof. B.Əhmədovun fikrincə, nitq inkişafının dörd mühüm qolu var və bunların hamısının əsasının məzmunun mənimsənilməsi təşkil edir (24, 7-8):

1. Şagirdin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək;
2. Şagirdin düzgün cümlə qurmaq vərdişlərini inkişaf etdirmək;
3. Şagirdin rəbitəli nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək;
4. Şagirdlərin ifadəli oxu vərdişlərini inkişaf etdirmək.

Məlumdur ki, şagirdin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi mərhələsi nitq inkişafı üzrə aparılan işin əsasıdır. Lüğətdə olan bütün sözləri şagirdlərə öyrətmək mümkün deyil. Bunu nəzərə alan prof. B.Əhmədov bildirir ki, şagirdlərə ilk növbədə müxtəlif fənlərin tədrisində öyrədilən sözləri öyrətmək lazımdır (24, 8). Hər bir fənnin tədrisində lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə aid xüsusi iş aparılsa, bu, lüğət məsələsində fənlər arasında əlaqənin yaranmasına səbəb olar. Əgər dil müəllimi

əvvəlcədən şagirdlərin nitqi üçün gərəkli olan sözləri qruplaşdırsa, onları hansı mövzunun tədrisi ilə əlaqədar və hansı üsulla öyrədilməsini müəyyənləşdirsə, bu proses fənn müəllimləri arasında bölünsə, bu, tədrisə sistemətiklik gətirər. Bunun nəticəsində şagirdlər keçilən mövzuları və bu mövzularla əlaqədar olan sözlərin məzmunu və onların ifadə edtikləri anlayışları yaxşı mənimsəmiş olarlar.

Monoqrafiyanı ümumi nəzərdən keçirsək görərək ki, burada şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək üçün dörd üsuldan istifadənin müsbət nəticə verəcəyi şərh olunmuşdur: 1) müqayisə üsulu; 2) sözlərə sinonim seçmək üsulu; 3) etimoloji təhlil üsulu; 4) izah üsulu. Bunlardan əlavə o da qeyd olunur ki, şagirdin haqqında fikir söyləyəcəyi obyektə yaxşı bilməsi üçün ilk növbədə həyatı, obyektə yaxşı mənimsətmək, sonra isə nitqi şagirdin öyrənib qazandığı material üzərində zənginləşdirmək lazımdır (24, 16).

Nitq inkişafı prosesində lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi bu işin əsasını təşkil etsə də, başlıca nitq vahidi cümlə hesab olunduğu üçün şagirdlərin cümlə qurmaq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki fikir bildirmək üçün ayrı-ayrı sözlərdən deyil, məhz bitmiş cümlələrdən istifadə olunur. Prof. B.Əhmədov şagirdlərin düzgün cümlə qurmaq vərdişlərini inkişaf etdirmək üçün məzmunla formanın vəhdəti prinsipini vacib və zəruri olduğunu qeyd etmişdir (24, 25). Onun fikrincə, bu yolla, yəni şagirdi ilk öncə ifadə ediləcək fikir üzərində düşünməyə, sonra onu ifadə etməyə alışdırmaq daha faydalıdır.

Metodist alimə görə nitq inkişafının üçüncü qolu olan rabitəli nitqin əsasını ardıcıl mənimsədilmiş bilik təşkil edir (24, 26). Bu o deməkdir ki, şagird əvvəlki cümlələrdə verilmiş fikri yadda saxlamalı, sonra veriləcək fikri bilməlidir. Prof. B.Əhmədov yazır ki: “Rabitəli nitqdə bir-biri ilə əlaqəyə girməyən, bir-birinin mənasını açmağa, inkişaf etdirməyə, tamamlamağa xidmət etməyən söz, cümlə və abzas işlədilməməlidir” (24, 31). Bu prosesdə nəinki dil müəllimi, bütün məktəb müəllimləri sistemli şəkildə məşğul olmalıdırlar. Belə olan təqdirdə, yəni alimin sadaladığı bu prinsiplər gözlənilsə, şagirdin nitqinin rabitəli olmasına nail olmaq olar. Çünki rabitəli nitq fikrin tədrisən ardıcıl inkişafı sayəsində əmələ gəlir.

Prof. B.Əhmədova görə, əsəri dərk etmək üçün məntiqi oxudan istifadə etmək lazımdır. Çünki əsəri əqli cəhətdən başa düşməyən şəxs onu ifadəli oxuya bilməz. Düzgün oxu variantını seçib əsəri əvvəlcədən öyrənən və dərk edən şagird, anladıklarını dil-üslub nöqtəyi-nəzərindən doğru, düzgün, səlis, təsirli şəkildə başqalarına çatdırmaqdan ötrü ifadəli oxudan istifadə etməlidir. Bu prosesdə dil və ədəbiyyat fənlərinin arasında vəhdət qurulsa, həm hər iki fənni yaxşı mənimsənilməsinə, həm də şagirdlərin ifadəli oxu vərdişlərinin inkişafına müsbət təsir göstərmiş olar.

Görkəmli metodist alimin digər monoqrafiyası “Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları”dır. 1967-ci ildə nəşrdən çıxmış bu kitabda irəli sürülən metodik fikirlər Respublikanın bir sıra məktəblərində eksperimental şəkildə yoxlanılmış və müsbət nəticələr əldə edilmişdir. Burada şagirdlərin lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, ifadəli oxu, cümlə qurmaq, eləcə də rəbitəli nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək yolları və metodları konkret material əsasında göstərilmişdir.

Tanınmış metodist alim prof. B.Əhmədovun monoqrafiyaları içərisində “Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları” monoqrafiyası diqqəti cəlb edir. 1974-cü ildə çap olunmuş bu monoqrafiyada alim Azərbaycan dili tədrisi metodikasının inkişaf qanunauyğunluqlarını araşdırmış, tədqiqat metodlarını qruplaşdırmış, dil təliminin qanun, prinsip və tələblərini, metod və priyomlarını müəyyən etmişdir. Müəllif bir tərəfdən elmi metodik ədəbiyyatı, digər tərəfdən isə məktəb təcrübəsini araşdırıb ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmişdir ki, Azərbaycan dili tədrisi metodikasının elminin özünəməxsus qanunları, prinsip və metodlarını nəzərə almadan dil tədrisini günün tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq mümkün deyildir. “Mütərcim” nəşriyyatında 2007-ci ildə təkrar olaraq çap olunan bu monoqrafiyada aşağıdakı bölmələr öz əksini tapmışdır:

1. “Azərbaycan dili tədrisi metodikasının elminin əsas xüsusiyyətləri”.
2. “Azərbaycan dili metodikasının elminin başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi”.
3. “Azərbaycan dili təliminin prinsipləri”.
4. “Azərbaycan dili təliminin metod və priyomları”.

Prof. B.Əhmədov “Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin əsas xüsusiyyətləri” bölməsində həmin elmin əsas vəzifələrinin, funksiyalarının şərhini vermişdir. Alminin fikrincə, Azərbaycan dili tədrisi metodikasın obyektini həmin dilin təlimi prosesidir (8, 3). Buna uyğun olaraq, onun qarşısında iki mühüm vəzifə durur:

1. Ana dili təlimi prosesinin mahiyyətini açmaq, onun obyektiv qanunlarını aşkara çıxarmaq. Bu, metodikanın ilk məqsədidir.
2. Həmin qanunlardan əməli fəaliyyətdə istifadə etmək imkanlarını şərh edib əsaslandırmaq. Bu isə metodikanın son məqsədidir.

Alim Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin funksiyalarından danışarkən qeyd etmişdir ki, bu elmin iki qneseoloji funksiyası var (8, 3):

1. **Şərhetmə funksiyası.** Bu funksiya təlim prosesinin hazırda fəaliyyət göstərən qanunlarını aşkara çıxarır və şərh edir. Onun vəzifəsi əldə olan faktlar əsasında hökm verməkdən, hadisələrin mahiyyətini, xüsusiyyətlərini araşdırmaqdan ibarətdir.
2. **Qabaqlama funksiyası.** Bu funksiya isə şərhetmə funksiyası əsasında gələcək üçün hökm verməkdən ibarətdir. Onun vəzifəsi hələlik üzdə olmayan məsələləri meydana çıxarmaqdır. Şərhetmə funksiyasından fərqi odur ki, şərhetmə başlıca olaraq bu günlə - faktiki olan məsələlərə əsaslanır, qabaqlama isə birbaşa gələcəklə, yəni əldə olunacaq məsələlərə əsaslanır.

Hər bir elm müəyyən qanunauyğunluq üzrə inkişaf edir. Azərbaycan dili tədrisi metodikasının da özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqları var. Azərbaycan dili tədrisi metodikası elmində bu qanunauyğunluqları ilk dəfə olaraq prof. B.Əhmədov araşdırıb şərh etmişdir. Onun metodika elmi üçün müəyyənləşdirdiyi beş inkişaf qanunauyğunluğu aşağıdakılardır:

Alimin müəyyənləşdirdiyi birinci və əsas qanunauyğunluq təcrübədir. Təcrübə hər hansı bir məsələdə nəyin doğru olub olmadığını aşkara çıxaran ən əlverişli bir vasitədir. Təcrübədən ümumi danışsaq, onu qeyd etməliyik ki, o, aid olduğu hər hansı bir elmi inkişaf etdirir, yeni tələblər qoyur, eyni zamanda artıq köhnəlmiş qanunların sıradan çıxmasına və bunun əvəzinə yeni qanunların müəyyənləşməsinə səbəb olur. Ən adi bir məsələyə fikir verək. Tutaq ki, müasir təlimdə təcrübədən istifadə etmirik.

Bu zaman əldə etdiyimiz nəzəri bilikləri kortəbii şəkildə şagirdlərə mənimsədəcəyik. Həmçinin təlim prosesində hansı metoddan istifadənin daha yaxşı nəticələr verəcəyini təyin edə bilməyəcəyik. Hər birimiz haqlı saydığımız metodlara üstünlük verəcəyik ki, bu da təlimin və bilavasitə metodikanın inkişafına mənfi təsir göstərmiş olacaqdır. Eyni zamanda bu cür təlim systemsizliyə gətirib çıxara bilər. Ümumiyyətlə, təcrübə irəli sürülmüş fikirlərin, nəzəriyyələrin düzgünlüyünü və yanlılığını sübuta yetirən ən son həddir. Təsadüfi deyil ki, alim metodikanın inkişafının əsas mənbəyi kimi təlim prosesi, məktəb və müəllimlərin iş təcrübəsi olduğunu qeyd etmişdir.

Metodikanın ikinci qanunauyğunluğu bu elmin əvvəllər əldə edilmiş fikirlər zəminində inkişaf etməsidir. Bu qanunauyğunluq o deməkdir ki, metodika tarixini yaxşı mənimsəməyən şəxs onu inkişaf etdirə bilməz. Metodist özündən əvvəl əldə edilmiş fikirləri mənimsəməli və onlardan düzgün nəticə çıxarmağı bacarmalıdır. Keçmiş müddəaların, təsdiq olunmuş fikirlərin dərinədən öyrənilməməsi kobud səhvlərə gətirib çıxara bilər.

Alimin fikrincə, metodikanın qohum elmlərlə əlaqədə inkişaf etməsi onun üçüncü qanunauyğunluğudur. Belə ki, metodika pedaqoji elmlərin başqa qolları ilə qarşılıqlı əlaqədə və təsirdə inkişaf edir. Bundan başqa metodika dilçilik və onun bütün şöbələri, məntiq və ədəbiyyat tədrisi metodikası ilə də sıx bağlıdır.

Prof. B.Əhmədov belə hesab edir ki, dördüncü qanunauyğunluq köhnəliklə yeniliyin mübarizəsidir. Bəzən metodikaya aid söylənilmiş fikir, sübut olunmuş nəzəriyyə bu və ya başqa səbəblərdən inkar edilmiş və yaxud sadəcə olaraq unudulmuşdur. Məlumdur ki, Sokratın müəllif olduğu evristik müsahibə metodu son illərə qədər məktəbilərimizdə tətbiq olunmurdu və tədricən unudulmağa başlamışdı. Lakin artıq bir neçə ildir ki, bu təlim metodu təlim prosesində bərpa olunmuş, zənginləşmiş və aparıcı təlim metodlarından birinə çevrilmişdir.

Alimin müəyyənləşdirdiyi beşinci qanunauyğunluq tənqid azadlığı və fikir mübadiləsidir. Bu qanunauyğunluğun tətbiqi ona şərait yaradır ki, bir çox mübahisəli məsələlər öz həllini tapır. Bununla professor onu demək istəmişdir ki, metodika elminin müstəqil və sistemli inkişaf etməsində bu qanunauyğunluğun mühüm rolu vardır. Çünki bu qanunauyğunluğun tətbiq edilməsi elmdə yaranmış bir çox

mübahisəli və dolaşlıq məsələlərin həll edilməsinə şərait yaradır. Prof. B.Əhmədov bu məsələdən bəhs edərkən haqlı olaraq qeyd etmişdir: “... mübahisəli və dolaşlıq məsələlərin müzakirəsi, bir-birinə zidd olan baxışların toqquşması heç vaxt bizi qorxutmamalı, əksinə, hər bir alimə öz görüşlərini müdafiə etmək imkanı verilməlidir” (8, 7).

Prof. B.Əhmədovun Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası elmi üçün müəyyənləşdirdiyi inkişaf qanunauyğunluqları bunlardan ibarətdir. Alimdən sonra bu sahədə tədqiqat aparmış prof. H.Balıyev sələfindən fərqli olaraq dörd qanunauyğunluq müəyyənləşdirmişdir. Əslində B.Əhmədovun ayrı-ayrı verdiyi ikinci və üçüncü qanunauyğunluqları H.Balıyev bir qanunauyğunluq altında təqdim etmişdir (6, 12). Yəni, metodikanın əvvəllər əldə edilmiş fikirlər zəminində inkişaf etməsi qanunauyğunluğu ilə köhnəliyin yenilik üzərində mübarizəsi qanunauyğunluğunu birləşdirmiş və nəticədə dörd qanunauyğunluq alınmışdır. Prof. H.Balıyevin tədqiq etdiyi bu və digər məsələlər onun 2003-cü ildə III dəfə nəşrdən çıxmış “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” dərsliyində öz əksini tapmışdır.

Prof. B.Əhmədovun “Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları” monoqrafiyasında öz əksini tapan digər bir məsələ Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin tədqiqat metodları və inkişaf yollarıdır. Alim bunların hamısının ayrı-ayrılıqda şərhini vermişdir. Hər bir elm faktları öyrənmək, qruplaşdırmaq, şərh etmək və təcrübədə yoxlamaq yolu ilə inkişaf edir. Bu prinsipdən yanaşaraq, alim metodika elmi üçün üç mühüm inkişaf yolları müəyyən etmişdir (8, 8):

1. Fakt toplamaq, onları qruplaşdırmaq mərhələsi (empirik mərhələ).
2. Faktları ümumiləşdirərək müəyyən fikir söyləmək, nəticəyə gəlmək mərhələsi (abstraklaşdırma mərhələsi).
3. Əldə edilmiş nəticənin təcrübədə yoxlanılması mərhələsi.

Alim Azərbaycan dili tədrisi metodikasının tədqiqat üsullarını da bu baxımdan şərti olaraq üç qrupa bölmüşdür (8, 9). Həmin metodlar aşağıdakılardır:

1. Fakt toplamağa xidmət edən metod və priyomlar – müşahidə metodu.

2. Toplanılmış faktları saf-çürük edərək müəyyən elmi nəticəyə gəlməyə, fərziyyə irəli sürməyə xidmət edən metod və priyomlar – ümumiləşdirmə metodu.
3. Əldə edilmiş ilkin nəticənin doğru olub-olmadığını yoxlamağa xidmət edən metod və priyomlar – eksperiment metodu.

Aydın məsələdir ki, tədqiqatçı hər hansı bir sahədə tədqiqata başlayan zaman ilk işini fakt toplamaqdan başlayır. Fakt toplamaq işinin ilk mərhələsi müşahidədən başlanır. Deməli, yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, müşahidə metodunun əsas vəzifəsi fakt toplamaqdır. Bu metoda iki priyom daxildir:

1. Bilavasitə müşahidə priyomu. Bura anket sorğusu, müsahibə, müvafiq sənədlərin və şagirdlərin yazı işlərinin öyrənilməsi və s. daxildir.
2. Bilavasitə müşahidə priyomu. Bura biblioqrafik mənbələr üzərində iş, annotasiya, iqtibasların və rəqəmlərin götürülməsi, referat yazmaq və s. daxildir.

Beləliklə, tədqiqatçı müşahidə metodu vasitəsilə iki istiqamətdə fakt toplayır və onları ikinci mərhələyə hazırlayır. Yəni, əldə etdiyi faktları qruplaşdırır, sistemləşdirir, analiz və sintez edir və nəhayət sonda müqayisə aparıb daha vacib, münasib hesab etdiyi nəticələri üzə çıxarır. Bura ümumiləşdirmə metodu və onun priyomları daxildir.

Üçüncü metod olan pedaqoji eksperiment ilk iki metoddan əldə edilmiş faktları yoxlamağa və daha düzgün nəticələr aşkar etməyə imkan yaradır. Bu metod da iki yerə bölünür:

1. Paralel eksperiment.
2. Çarpaz eksperiment.

Sadalanın bu tədqiqat metodları bir-birindən asılıdır və vəhdət təşkil edir. Bu metodlar birlikdə tətbiq olunmalıdır, əks təqdirdə istənilən nəticə əldə edilə bilməz və anlaşılmaqlığın yaranmasına səbəb ola bilər.

Prof. B.Əhmədov Azərbaycan dili metodikası elminin strukturunu da şərh etmişdir (8, 13). Bilirik ki, struktur elmin tədqiqat obyektini əmələ gətirən elementlərin daxili əlaqədə olması, mürəkkəb sistem təşkil etməsi deməkdir. Bu izahatdan irəli gələrək alim dil təlimin strukturunu aşağıdakı kimi təsnif etmişdir:

Maddi aləmin öz strukturu → maddi aləmin dərk olunmuş strukturu, yəni təfəkkürün strukturu → təfəkkürün strukturunun zühura çıxması, yəni dilin strukturu → dilin strukturunun dərk olunması, yəni dilçilik elminin strukturu → dil təlimi prosesinin strukturu → dil metodikası elminin strukturu.

“Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları” kitabının ikinci bölməsi “Azərbaycan metodikasının başqa elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi” adlanır. Bu bölmədə alim metodikanın hansı elmlərlə əlaqədə olduğunu araşdırmış və müəyyən nəticəyə gəlmişdir. Belə ki, o, metodikanın fəlsəfə, linqvistika, fiziologiya, psixologiya, didaktika və məntiqlə sıx əlaqədə olduğu qənaətinə gəlmiş və bunların hər birinin hansı prinsiplə əlaqələndiyinin izahını vermişdir.

Bu bölmədə öz əksini tapan digər bir məsələ Azərbaycan dili təliminin qanunlarıdır. Metodikanın tarixinə nəzər salsaq, görərik ki, bu sahə son zamanlar tədqiq olunmağa başlamışdır. Dil təliminin qanunlarının ilk tədqiqatçıları rus metodistləridir. İlk dəfə pedaqoji elmlər doktoru Lidiya Prokofyevna Fedorenko yeddi, Fedorenkodan sonra bu sahədə tədqiqatlar aparmış alim Rojdestvenski üç qanun müəyyən etmişdir. Bunlardan sonra Azərbaycan dili tədrisi metodikası üzrə prof. B.Əhmədov bu qanunların şərhindən istifadə edərək üç əsas qanun müəyyənləşdirmişdir (8, 38). Həmin qanunlar aşağıdakılardır:

1. Ana dilini təfəkkürlə dilin vəhdəti və mübarizəsi zəminində mənimsətmək qanunu.
2. Dilin normalarının nitq praktikasını zəminində mənimsədilməsi qanunu.
3. Dilin təlimdə diferensiasiya edilmiş bütün komponentlərinin sistem halında birləşdirilməsi (inteqrasiya edilməsi) qanunu.

Bu qanunlardan çıxan prinsip və tələblər üçüncü bölmədə, yəni “Azərbaycan dili təliminin prinsipləri” bölməsində şərh edilmişdir. Bu bölmədə alim prinsip, tələb, qanun və qanunauyğunluq sözlərinin hər birinin ayrı-ayrılıqda izahını vermiş və onlar arasında hansı əlaqənin olduğunu da qeyd etmişdir. Ayrı-ayrılıqda bu sözlərin etimoloji və terminoloji izahları verilmişdir: *Prinsip* bu cür izah olunmuşdur: latın sözüdür və hər hansı bir nəzəriyyənin, təlimin, əqidənin, dünyagörüşün, elmin və s.-nin əsas müddəası, çıxış nöqtəsi deməkdir; *təlimin prinsipləri* gənc nəslin tərbiyə və

təhsili məqsədlərinə uyğun olaraq təlimin xarakterini müəyyənləşdirən əsas prinsiplər kimi şərh olunmuşdur; **qanun** hamı üçün məcbur olan üsul, nizam, qayda deməkdir; **qanunauyğunluq** hadisələr arasında mövcud olan zəruri əlaqə, obyektiv qanunlardan asılılıq deməkdir. Prof. B.Əhmədov onu da vurğulamışdır ki, **qanun, qanunauyğunluq, prinsip, tələb** sözləri mənaca bir-birinə yaxın olsalar da, eynilik və paralellik təşkil etmir. Alim belə bir qənaətə gəlir ki, bu terminlər bir-birindən asılıdır və biri digəri üçün zəmin yaradır: **qanunauyğunluq** → **qanun** → **prinsip** → **tələb**.

Prof. B.Əhmədovun dil təlimi üçün müəyyənləşdirdiyi üç əsas qanunlardan çıxan prinsip və tələblər aşağıdakılardır:

Alimin birinci qanun kimi müəyyənləşdirdiyi dillə təfəkkürün vəhdətdə inkişaf etdirilməsi qanunu o deməkdir ki, təfəkkürü inkişaf etdirmək üçün dilə, dili inkişaf etdirmək üçün isə təfəkkürə istinad etmək lazımdır. Bu qanun dil təlimində mühüm prinsipə - “semantik-qrammatik prinsipə əməl olunması”nı tələb edir. Semantika – məna, qrammatika – forma deməkdir. Yəni dil dərslərində forma ilə məzmun vəhdət şəklində öyrədilməlidir. Prof. B.Əhmədova görə, bu qanun və prinsipdən çıxan tələblər aşağıdakılardır (8, 68):

Lügət üzrə işi əvvəlcə məfhumun mənimsədilməsi tələbi. Bu, o deməkdir ki, şagirdlərə yeni söz öyrədərkən, ilk əvvəl onlara həmin sözün məna və ya məna çalarlarını öyrətmək tələb olunur. Şagird yeni sözü mənimsədiyi zaman o sözün arxasında dayanan bütün məna çalarlarını dəqiq öyrənməlidir ki, öz nitqində həmin sözün bütün məna imkanlarından istifadə edə bilsin.

Hər bir nitq hissəsinin qrammatik əlamətlərinin onun semantikasi əsasında mənimsədilməsi tələbi. Yəni şagirdlərə nitq hissələrinin qrammatik və semantik əlamətləri paralel şəkildə tədris olunmalıdır. Bir məsələyə nəzər yetirək. Tutaq ki, müəllim ismin hallarını tədris edir. Bu zaman ən düzgün tədris o tədris hesab oluna bilər ki, ismin halları haqqında məlumat verən müəllim ilk növbədə bu halların məna xüsusiyyətləri, ifadə etdikləri məna çalarlarını, daha sonra onların formal xüsusiyyətlərini və suallarını qeyd etsin.

Nitq üzrə işin məzmunundan başlanılması tələbi. Nitqin təsirliliyinin göstəricisi onun dolğun məzmununun olmasından bilavasitə asılıdır. Bu, onunun ilkin şərtidir.

Tutaq ki, müəllim ədəbiyyat dərində “Müsibəti-Fəxrəddin” faciəsini artıq tədris edib və bu faciyyəyə uyğun hər hansı bir mövzuda inşa yazmağı tapşırırmışdır. İlk əvvəl onu qeyd etməliyə ki, inşa yazılara hazırlıq işi planlı şəkildə getməlidir. Müəllim həm keçdiyi mövzunu şagirdə elə çatdırmalıdır ki, şagird onu tam mənada mənimsəyə və öz fikrini səlil ifadə edə bilsin, həm də inşa yazıya elə hazırlaşmalıdır ki, məzmun üzərində fikirləşməyə az vaxt sərf etsin. Onun fikirləri öz-özünə sistem halında axıb gəlsin və şagird yalnız öz fikrini ifadə etmək üçün mövzuya uyğun söz və cümlələr axtarsın, yazısında orfoqramların və durğu işarələrinin düzgün işlədilməsinə diqqət yetirsin.

Nitqin inkişaf etdirilməsində nitqin predmetinin nəzərə alınması tələbi. Şagirdin rabitəli nitqindəki inkişafını təmin etmək üçün onu nəzərə almaq lazımdır ki, şagird nitqin predmetini, yəni haqqında danışıdığı və ya yazdığı hər hansı bir məsələni yaxşı mənimsəmiş olsun. Əgər şagird predmetin hissələri arasındakı əlaqələri, predmetin bütövlükdə digər predmetlərə olan əlaqə və münasibətlərini öz yaş və anlaq səviyyəsinə görə qavraya bilsə, onda onun rabitəli nitqindəki sistemli inkişafına nail olmaq olar.

Produktiv nitqlə reseptiv nitq arasındakı mübarizənin və vəhdətin nəzərə alınması tələbi. Birinci qanundan çıxan əvvəlki dörd tələb şagirdin produktiv nitq prosesinə, yəni şifahi nitqinə aiddir. Produktiv nitq fikrin ifadə edilməsi, başqalarına çatdırılması deməkdir. Reseptiv nitq isə bunun əksinədir, yəni başqalarının fikrini öyrənmək, anlamaqdır.

Prof. B.Əhmədovun müəyyən etdiyi ikinci qanun dil normalarının nitq praktikası zəminində mənimsədilməsi qanunudur. Bu qanundan çıxan metodik prinsip belədir: təlimdə dilin nəzəri məsələləri şagirdin nitq praktikası zəminində şərh edilməsidir. Bu prinsipin metodik tələbləri aşağıdakılardır:

Şagird nitqindəki şivə xüsusiyyətlərini aradan qaldırmaq. Bu tələbin gerçəkləşdirilməsi üçün məktəblərimizdə bütün kollektivin ədəbi dildə danışıması lazımdır. Bununla da, əslində, iki mühüm məsələnin həllinə nail olunur. Belə ki, bir tərəfdən şivə xüsusiyyətləri tədricən arxaikləşəcək, digər tərəfdən ədəbi dil normaları

şagird nitqinə daxil olacaq. Bu da gələcəkdə şagirdin nəzəri materialları asan qavraması üçün şərait yaradacaq.

Şagird mütailəsinə geniş yer vermək. Şagird mütailə etməklə həm dünyagörüşü, həyat təcrübəsi, biliyi artır, həm nitqindəki şivə xüsusiyyətləri aradan qalxır, həm də ədəbi dil normaları ilə tədricən tanış olur.

Məktəbdə texniki vasitələrdən istifadə etmək, lazım gəldikdə söz ustaları, aktyorlar və digər sənətkarlarla şagirdlərin görüşlərini təşkil etmək. Bu tələbin də əsas məqsədi öyrənilən nəzəri materialların möhkəmləndirilməsidir.

Öyrədilən hər bir nəzəri qaydanın praktik tətbiqinə xüsusi diqqət yetirmək.

Bütün irəli sürülən bu tələblərin hamısı bir məsələyə - qazanılmış biliklərin təcrübədə tətbiq edilməsinə xidmət edir. Bu metodik prinsip və onun tələbləri şagirdlərə əvvəllər qazandıqları bilikləri təhlil və müqayisə etməyə, nəticə çıxarmağa kömək edir.

Prof. B.Əhmədovun müəyyən etdiyi üçüncü qanun dil anlayışına daxil olan komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsidir. Bu qanundan təlimdə dilin vahid strukturasının mühafizə olunması prinsipi çıxır. Bu prinsipin tələbləri isə aşağıdakılardır:

Hər bir əvvəlki mövzu sonrakı mövzu üçün zəmin yaratmalıdır. Keçilmiş hər hansı bir mövzu sonradan keçiləcək hər hansı oxşar bir mövzuya zəmin yaratmalı, həmin mövzu ilə vəhdət təşkil etməlidir. Bu tələbdən belə çıxır ki, şagirdlər əldə etdikləri biliklərlə öyrənməli olan biliklər arasında əlaqəni yarada bilməli və onları müqayisə etməyi bacarmalıdırlar.

Hər bir sonra gələn dərs əvvəlkinin davamı olmalı, onu tamamlamalı və möhkəmləndirməlidir. Bir məsələni yadda saxlamaq lazımdır ki, bütün dil kursu və onu təşkil edən ayrı-ayrı bölmələr bir-biri ilə zəncirvari şəkildə bağlıdır. Bu səbəbdən keçilən hər hansı bir mövzu əvvəl keçilmiş mövzu ilə müəyyən dərəcədə əlaqələndirilməlidir. Çünki bu əlaqəli tədris şagirdlərə həm keçirilmiş mövzuları lazım gəldikdə sistemli şəkildə yada salmalarına səbəb olur, həm də mövzuları əlaqəli şəkildə öyrənməklə şagirdlərin ən çox çətinlik çəkdikləri interferensiyanın təsirindən tədricən azad edir.

Dilin bütün bölmələri əlaqəli şəkildə tədris olunmalıdır. Bu tələbdə nəinki dil, həmçinin dil və nitqin komponentlərinin, növlərinin, formalarının vəhdət şəklində tədrisi nəzərdə tutulur. Yəni bu, differensiasiya edilmiş bütün komponentlərin inteqrasiya edilməsi əsasında tədrisidir.

Prof. B.Əhmədovun Azərbaycan dili tədrisi metodikasında müəyyən etdiyi dil təlimi qanunları, prinsip və tələbləri bunlardan ibarətdir.

Sonuncu, yəni dördüncü bölmə “Azərbaycan dili təliminin metod və priyomları” bölməsidir. Burada prof. B.Əhmədov metodun hərtərəfli şərhini vermişdir. Metod yunanca “methodos” sözüdəndir, mənası isə “tədqiqat”, yaxud “idrak yolu”, “nəzəriyyə”, “təlim” deməkdir. Məlumdur ki, metod konkret bir vəzifəni həyata keçirərək nəzəri və əməli fəaliyyətdə istifadə edilən əməliyyat və üsulların məcmusu deməkdir. Buradan çıxış edərək, alim onu da qeyd etmişdir ki, hər bir elmin özünəməxsus metodları vardır. Bundan başqa, alim bu bölmədə elm aləminə məlum olan bütün metodların üç qrupa bölünməsinə və onların qruplarını (ümumi, xüsusi və spesifik metodlar), təlim metodları və onların mahiyyətini, həmçinin prinsipin mahiyyətini də tədqiq etmişdir.

Monoqrafiyada araşdırılan digər bir məsələ Azərbaycan dili təliminin metod və priyomlarıdır. Təlim metodları ümumtəhsil məktəblərində təhsilin məzmununun şagirdlər tərəfindən mənimsədilməsinə yönəldilmiş iş üsullarıdır. Bu təlim metodları elə məqsədyönlü seçilməlidir ki, onlar şagirdin idrak fəaliyyətinin inkişaf etməsinə, əldə etdikləri bilikləri düzgün və sistemli şəkildə tətbiq edə bilməsinə, dünyagörüşünün formalaşdırılmasına və onun kollektivdə sərbəst işləyə bilməsinə səbəb olsun. Prof. B.Əhmədov ana dili təlimində istifadə edilən təlim metodlarını üç qrupa bölmüşdür (8, 84). Həmin metodlar aşağıdakılardır:

1. Keçilən materialları nəzəri cəhətdən yaxşı mənimsəmələri üçün şagirdləri əməli cəhətdən hazırlayan metodlar (qavrama metodları). Bura praktik, yəni empirik metodlar daxildir.
2. Materialı nəzəri cəhətdən mənimsətməyə xidmət edən metodlar (anlama metodları). Bura nəzəri metodlar daxildir.

3. Mənimsədilmiş biliklərdən əməli fəaliyyət zamanı necə istifadə edildiyini müəyyənləşdirməyə xidmət edən metodlar (tətbiq metodları). Bura tətbiqi və ya yoxlayıcı metodlar daxildir.

Empirik metodların məqsədi şagirdlərə nəzəri biliklərin verilməsi üçün əvvəlcədən onları hazırlamaq və onların nitqini zənginləşdirməkdir. Nəzəri metod empirik metodun hazırlıq kimi verdiyi materialları dərinləndirib mənimsədir. Tətbiqi metod isə artıq şagirdlər tərəfindən mənimsədilmiş nəzəri biliklərin təcrübədə necə tətbiq etdiklərini yoxlayır və üzə çıxarır. Həmçinin bu metod müəllimin öz gələcək işlərinin düzgün və sistemli şəkildə planlaşdırılmasına səbəb olur.

Göründüyü kimi, sadalanan bu metodlar bir-birilə vəhdət təşkil edir, biri digəri üçün zəmin yaradır və tamamlayır. Prof. B.Əhmədov bu metodlardan çıxan priyomları da müəyyənləşdirmişdir. Bilirik ki, priyom dərs ərzində sabit qalmayıb tez-tez bir-biri ilə müxtəlif şəkildə birləşərək, yəni qarşılıqlı əlaqəyə girərək tədris materiallarının məzmununu açan pedaqoji anlayışdır. Eyni zamanda priyomlar öz aralarında birləşərək müxtəlif metodlar əmələ gətirir. Alimin müəyyənləşdirdiyi metodların tərkib hissələrini təşkil edən priyomlar bunlardır:

Praktik metodlara daxil olan priyomlar (8, 87) aşağıdakılardır:

1. Məktəbdə və ailədə vahid nitq rejiminin yaradılması; 2. Şagirdlərə atalar sözü, məsəllər, tapmacalar, aforizmlər, gözəl, bədii və dolğun cümlələr əzbərlətmək, onların mənası üzərində lazımi iş aparmaq; 3. Şeir, nəsr parçaları və s. əzbərlətmək; 4. Sözlərin mənasını öyrətməyə aid işlər; 5. Lüğət və məlumat kitabları üzərində işlənməyə dair praktik vərdişləri aşılamaq; 6. Müəyyən hadisə haqqında şagirdlərin məlumatını dinləmək, oxunmuş əsərlərin məzmununu danışdırmaq; 7. Sinifdənkənar müəllimin təşkili; 8. Şagirdlərin başqa fənləri keçərkən nəyi və necə öyrəndiklərini (təxmini də olsa) aşkara çıxarmaq (fənn müəllimlərinin köməyi ilə); 9. Şagirdlərin nitqi üzərində müşahidə aparmaqla onların hansı kateqoriyalardan istifadə etdiklərini və hansılardan istifadə etmədiklərini müəyyənləşdirmək (bu işdə alimlər əsas rol oynamalıdır); 10. Yaxın dərslərdə hansı kateqoriyalar öyrədiləcəksə, onlara aid faktları praktik yolla şagirdlərin nitqinə daxil etmək; 11. Şagirdə nəzəri izahat

vermədən onun nitqindəki qüsurları praktik yolla islah etmək (məsələn, “elə yox, belə lazımdır” şəklində) və s.

Prof. B.Əhmədov nəzəri metodlara aşağıdakı priyomları (9, 87) daxil edir:

1. Nəzəri hazırlıq metodları (hər sonrakı dərs və ya dərslər üçün əvvəlki dərs və ya dərslərdə nəzəri cəhətdən zəmin yaratmaq), həmin dərsin başlanğıcında və ya ilk mərhələlərində şagirdi yeni materialı mənimsətməyə hazırlamaq; 2. Evristik müsahibə; 3. Müqayisə; 4. Müəllimin şərh (izahı, nəqli); 5. Öyrədici yazılar; 6. Dərslərdəki nəzəri materiallar üzərində iş; 7. Ümumiləşdirmə; 8. İnduksiya və deduksiya; 9. Analiz və sintez, mücərrədləşdirmə və konkretləşdirmə və s.

Tətbiqi və ya yoxlayıcı metodlar aşağıdakı priyomlar (8, 88) daxil edilir:

1. Biliyin yeni şəraitə tətbiqi; 2. Yoxlama yazıları; 3. Qrammatik forma əsasında onun ifadə etdiyi məzmunu üzə çıxarmaq (hadisədən mahiyyətə getmək); 4. Verilmiş fikri müxtəlif sinonimlərlə ifadə etmək; 5. Sxemlər əsasında cümlələr düzəltmək; 6. Çap olunmuş mətnin dili üzərində işləyərək, ona qiymət vermək; 7. Müəyyən dil vahidinin modelini hazırlamaq (sxem hazırlamaq) və s.

Aydın məsələdir ki, tək-cə nəzəri biliklər verməklə və verilənləri yoxlamaqla şagirdlərə dil öyrətmək mümkün deyil. Eyni zamanda tək-cə praktik yolla, ya da tətbiqi metodla istənilən nəticəni əldə etmək mümkün deyil. Hər bir metodun və onu təşkil edən priyomların özünəməxsus xüsusiyyəti və praktik əhəmiyyəti vardır. Belə ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz metod və priyomlardan aydın görünür ki, öncə şagirdlərə empirik metodlar, yəni keçiriləcək materialları nəzəri cəhətdən yaxşı mənimsəmələri üçün onları əməli cəhətdən hazırlayan metodlar, sonra nəzəri metodlar - keçiriləcək nəzəri materiallar, daha sonra isə tətbiqi metodlardan - artıq mənimsədilmiş nəzəri biliklərin praktikada necə istifadə edildiyini müəyyənləşdirməyə xidmət edən metodlardan istifadə etməklə Azərbaycan dili sistemli şəkildə öyrədilir. Onu da qeyd edək ki, dilçilikdə metod və priyomların təsnifində rus metodisti L.P.Federenko və prof. B.Əhmədov tərəfindən müəyyənlanmış həmin şərti qruplardan istifadə olunur.

Sonda müəllif bu metod və priyomlardan dilin hər hansı bir konkret sahəsini öyrədirkən necə istifadə etmək lazım gəldiyinin izahını vermiş və hər birinə dair nümunələr göstərmişdir.

Prof. B.Əhmədovun metodikanın yuxarıda göstərdiyimiz ümumnəzəri problemlərini göstərməklə yanaşı, bu və ya digər bölmənin, mövzusunun tədrisi ilə bağlı konkret praktik xidmətləri var. Buna nümunə olaraq onun dərsliklərini, çoxsaylı elmi-metodik məqalələrini göstərmək olar.

Görkəmli alimin sonuncu monoqrafiyası 1977-ci ildə yazdığı “V sinifdə Azərbaycan dili dərsləri. Dərsliklə işləməyə dair metodik göstərişlər”idir. Prof. Ə.Əfəndizadə tərəfindən rəy verilmiş bu metodik vəsaitdə V sinifdə Azərbaycan dili dərsi deyən müəllimlərə mövcud dərslikdən səmərəli istifadə etmək haqqında konkret məsləhətlər verilir. Burada “IV sinifdə keçilmişlərin təkrarı”, “Leksikologiya”, “Sözün tərkibi və söz yaradıcılığı”, “Morfologiya” bölmələri öz əksini tapmışdır. Monoqrafiyada bəzi nəzəri materiallar şərh olunur və hər bir paraqrafın tədrisinə aid tövsiyələr irəli sürülür.

Prof. B.Əhmədovun dəyərli və sanballı monoqrafiyalarında araşdırılan bu və ya digər məsələlər müasir dövr üçün də əhəmiyyətlidir. Xüsusilə, metodist alimin nitq inkişafı üzrə apardığı araşdırmalar və Azərbaycan dili tədrisi metodikası elmindəki əvəzsiz xidmətləri bu qəbildəndir.

1.2. Professor Bəşir Əhmədovun dərslikləri

Məlumdur ki, öyrətmə və öyrənmə fəaliyyətinin təşkilini, pedaqoji prosesin gedişini dərsliksiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Çünki dərsliklər müəllim və şagirdlərin fəalliyətinə müəyyən istiqamət verir, bilik və bacarıqların mənimsədilməsində müəllimə kömək edir. Bu səbəbdən dərsliklər tərtib olunarkən onları elmi və metodik cəhətdən yüksək səviyyədə hazırlamaq lazımdır.

“Azərbaycan dili” dərslikləri tərtib edən metodist alimlər arasında prof. B.Əhmədovun özünəməxsus mövqeyi vardır. Onun 1962-2003-cü illər ərzində Azərbaycan və rus məktəbləri üçün yazdığı dərs vəsaitləri çap olunmuşdur. Bu dərsliklərin bəzilərini alim ayrılıqda, bəzilərini isə prof. Əfəndizadə, prof. A.Axundov, prof. A.Abdullayev, dos. Y.Əfəndiyev ilə birlikdə işləyib hazırlamışdır. Bu dərsliklərlə bərabər, alimin Azərbaycan və rus məktəbləri üçün tərtib etdiyi fənn

proqramları da vardır. Onu da qeyd edək ki, Bəşir Əhmədovun tərtib etdiyi dərsliklər məktəblərimizdə 50 ilə yaxın istifadə edilmişdir. Hazırda isə müasir dərsliklərin tərtibatında onun dərsliklərinə istinad olunur. Prof. B.Əhmədovun dərsliklərini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirsək, görərik ki, həmin dərslikləri təşkil edən mövzular və çalışmalar sistemli şəkildə tərtib edilmişdir. Eyni zamanda onu da qeyd edək ki, alim, bəzən qəbul olunmuş standart fikirlərdən kənara çıxır, haqlı saydığı məsələləri çəkinmədən dərsliklərinə gətirirdi. Məsələn, alimin A.Axundov və B.Xəlilovla birgə tərtib etdiyi VI-VII siniflər üçün “Azərbaycan dili” dərsliyində diqqəti cəlb edən maraqlı çalışmalar vardır. Həmin dərsliyin “V sinifdə keçirilmişlərin təkrarı” bölməsində (40, 4) 6 №-li çalışmada rus dilində 9 söz verilmiş və şagirdlərə onları Azərbaycan dilinə tərcümə edib cümlədə işlətmələri tapşırılıb. Bu sözlər məişət üslubunda işlənən sözlərdir ki, biz bunları dilimizdə qarşılıqlı ola-ola məhz rus dilində işlədirik. Bəşir müəllim bu tipli çalışmalar verməklə nəinki şagirdlərin, eyni zamanda müəllimlərin də bir daha yadına salır ki, hamı ədəbi dildə danışmalıdır. Bununla da prof. B.Əhmədovun novatorluğu bir daha nəzərə çarpır. Bu dərslikdə digər maraqlı çalışma 20-ci səhifədə verilmiş 53 №-li çalışmadır. Burada qrammatikaya dair bir krossvord təqdim edilmişdir. Bu tipli çalışmalar üzərində işləməklə şagirdlər əvvəllər qazandıqları bilikləri praktikada düzgün tətbiq etməyə və eyni zamanda məntiqi düşünməyə nail olur. Alimin dərsliklərində yoxlayıcı çalışmalarla yanaşı, öyrədici çalışmaların da verilməsi təqdirə layiqdir. 58-ci çalışmada teleqramın (40, 22) və 89-cu çalışmada təbrik məktubunun yazılış qaydalarının izahının (40, 33), 63 №-li çalışmada –*stan* şəkilçisinin yazılışı ilə bağlı məlumat xarakterli mətnin (40, 24) və buna bənzər digər çalışmalar da bu qəbildəndir. Dərsliyin 63-cü səhifəsinin 169 №-li çalışmasında şagirdlərə belə bir tapşırıq verilib: “Məktəblinin orfoqrafiya lüğəti”ndən sadə sifətləri seçin. Sonra onları hecalarının sayına görə qruplaşdırın”. Lakin dərsliyin sonunda orfoqrafiya lüğəti verilməmişdir. Bu çalışma alimin digər bir dərsliyində - V-VI siniflər üçün Azərbaycan dili dərsliyində (38, 179, 510 №-li) də verilmişdir. Adı çəkilən bu dərsliyin sonunda orfoqrafiya lüğəti təqdim olunmuşdur (38, 251). Bu çalışmanın təhlili apardığımız dərslikdə verilməsi həmin dərsliyin tərtibatında mənfə cəhət kimi görünür.

Onu da qeyd edək ki, öyrədici və yoxlayıcı çalışmalarla yanaşı, bu və ya digər sahəyə dair məlumat xarakterli çalışmaların da olması dərslikdə müsbət cəhət kimi görünür. Həmçinin bu çalışmalar şagirdlərin yaş və anlaq səviyyələri nəzərə alınaraq tərtib olunmuşdur.

Alim tərtib etdiyi dərsliklərə müəyyən elmi və metodik yeniliklər də gətirmişdir. Bu cəhətdən alimin VI-VII siniflər üçün yazdığı Azərbaycan dili dərsliyi diqqəti cəlb edir. Belə ki, burada öz əksini tapan tərkibi fəllər termini (39, 186) sonralar elmdə qəbul olunmuş və dərsliklərdə istifadə olunmağa başlanılmışdır. Sonralar isə bu termin tədricən digər nitq hissələrinə də aid edilmişdir.

Bu dərslik prof. B.Əhmədov və prof. A.Axundov tərəfindən işlənib hazırlanmış və 1990-cı ildə Azərbaycan SSR Xalq Təhsili Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir. Dərsliyin VI sinif hissəsində “Leksikologiya və Frazologiya”, “Morfologiya” bölmələri, VII sinif hissəsində “Fəl”, “Zərf”, “Köməkçi nitq hissələri” bölmələri, dərsliyin sonunda isə orfoqrafiya (393 söz) və izahlı (119 söz) lüğət əhatə olunmuşdur. Dərsliyin VI sinif hissəsində 503 və VII sinif hissəsində 240 çalışma öz əksini tapmışdır.

Dərsliyin “V sinifdə keçirilmişlərin təkrarı” bölməsində söz birləşmələri və cümlə, cümlə üzvləri, cümlənin həmcins üzvləri, xitab, yazı və orfoqrafiya, mürəkkəb cümlə, vasitəsiz nitq, dialoq, bəzi bəhslərə dair qısa izahatlar və 49 çalışma verilmişdir. Bu hissədə çalışmaların əksəriyyəti yoxlayıcı olmaqla bərabər, eyni zamanda onlarda informasiya xüsusiyyəti də vardır. Bəşir müəllimin digər dərsliklərində olduğu kimi burada da çalışmaların bir çoxu müqayisəli şəkildə tərtib olunmuşdur. Məsələn, bu dərsliyin 11-ci səhifəsindəki 19 №-li çalışmada deyilir: “Sol və sağ sütunları oxuyun” və ardınca dünyanın ilk kosmonavtı haqqında iki eyni mətn verilmişdir. Birinci mətndə 4 müxtəsər cümlə, ikinci mətndə isə 4 geniş cümlə təqdim olunmuşdur. Bu çalışmanı həll etmək üçün şagirdlərə üç sual təqdim olunmuşdur: 1. Hansı mətn daha dolğundur? 2. Bunun səbəbi nədir? 3. İkinci dərəcəli üzvlərin nitqdə nə kimi rolu vardır? Bu tipli tapşırıqlar şagirdləri dildən daha səmərəli şəkildə istifadə etməklə öz nitqlərinin daha dolğun və mənalı alınmasını tədricən alışdırır. Eyni zamanda çalışmaların belə müqayisəli şəkildə verilməsi şagirdlərin

düşünmə tərzini artırır, belə ki, onlar bu cür çalışma üzərində işləməklə müəyyən əqli nəticəyə gəlib sərbəst fikir yürüdə bilirlər. Bu da ki öz növbəsində keçirilmiş mövzuların dərinədən qavramasına şərait yaradır və bildiyimiz kimi bu metod təlimdə müsbət nəticə verir.

“Leksikologiya və frazeologiya” bölməsində “Təkmənalı və çoxmənalı sözlər”, “Sinonimlər, omonimlər və antonimlər”, “Ümumişlək sözlər”, “Dialekt sözləri və terminlər”, “Əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər”, “Arxaizmlər və neologizmlər”, “Frazeoloji birləşmələr” bəhsləri və bu bəhsləri əhatə edən 76 çalışma öz əksini tapmışdır. Dərslinin bu bölməsində öyrədici və eyni zamanda maraqlı bir çalışma verilmişdir. 35-ci səhifədəki 91 №-li bu kiçik mətnə müəllim-şagird dialoqundan istifadə edərək şagirdlərə ərəb və fars dillərindən alınmış sözlər və şəkilçilərin ifadə etdikləri mənalar izah olunur.

“Morfologiya” bölməsi “İsim”, “Sifət”, “Say”, “Əvəzlik” və “Fel” bəhslərini əhatə edir. Bu bölmədə 378 çalışma öz əksini tapmışdır. “İsim” bəhsi isim haqqında ümumi məlumat, düzəltmə isimlərin əmələ gəlməsi, düzəltmə isimlərin mənə növləri, isim düzəldən şəkilçilərin yazılışı və tələffüzü, mürəkkəb isimlərin əmələ gəlməsi və yazılışı, mürəkkəb adlar və onların yazılışı, mürəkkəb adların ixtisarı, ümumi və xüsusi isimlər, tək və cəm isimlər, ismin mənsubiyyət şəkilçiləri, mənsubiyyət şəkilçilərin yazılışı, ismin halları, bəzi alınma sözlərin mənsubiyyətə görə dəyişmə qaydaları, bəzi ikihecalı sözlərdə son saitə düşməsi mövzuları və bu mövzuları əhatə edən 169 çalışma öz əksini tapmışdır. Bu bəhsi nəzərdən keçirsək, görürük ki, dərsləkdə düzəltmə isimlər mövzusu daha geniş şəkildə şərh olunmuşdur. Belə ki, düzəltmə isimlər mənalarına görə daha aydın şəkildə verilmişdir. Bilirik ki, düzəltmə isimlər mənalarına görə fərqlənirlər və bir neçə qrupa ayrılırlar. Belə ki, insan anlayışı bildirən düzəltmə isimlər, cansız əşya və məkan anlayışı bildirənlər, mücərrəd mənalı düzəltmə isimlər, kiçiltmə və əzizləmə mənalı düzəltmə isimlər vardır. Düzəltmə isimlərin mənalarına görə olan bu bölgü prof. B.Əhmədovun dərslində sistemli şəkildə verilmişdir. Zənnimizcə, mövzuları geniş və sistemli şəkildə verməklə daha müsbət nəticə əldə etmək olar. Çünki o zaman şagirdlər keçilən mövzuları dərinədən mənimsəyə və şüurlu şəkildə qavraya bilirlər. Hal-

hazırda məktəblərimizdə istifadə olunan dərsliklərdə bu bölgü verilməmişdir. Sadəcə olaraq düzəltmə isimlər iki qrupa ayrılmış (isimdən isim düzəldən şəkilçilər və feldən isim düzəldən şəkilçilər) və onlara aid nümunələr verilmişdir. Bu cür mövzuların bu tipdə verilməsi yalnız ona gətirib çıxara bilər ki, şagirdlər keçirilmiş mövzunu sadəcə olaraq, kortəbii şəkildə əzbərləyəcək və bir müddətdən sonra isə ümumiyyətlə ya onları dolaşdıracaq, ya da yaddan çıxaracaqlar. Çünki əvvəlcədən onların ifadə etdikləri mənalarını öyrənmədiklərindən tam və aydın şəkildə qavramayıblar. Belə olan təqdirdə, təbii ki, dərs keçən müəllimin özü bu və ya digər bir mövzu haqqında ətraflı məlumat verməli olacaq və lazım gəlsə, dediklərini şagirdlərə yazdırmalı olacaqdır. Bu da vaxt itkisinə səbəb olacaqdır. Bunun əvəzində isə dərslərə ayrılmış vaxtdan səmərəli və məqsədyönlü istifadə etməklə müsbət nəticə əldə etmək olar. Bəşir müəllimin dərsliyində isim düzəldən şəkilçilərin adlardan və fellərdən düzəlməsi ayrıca olaraq verilməmişdir. Sadəcə olaraq, verilmiş mövzuya aid nümunələrdə izah olunmuşdur. Bu bölgü də ayrıca və sistemli şəkildə verilsəydi, daha məqsədyönlü olardı.

Dərsliyin “Sifət” bəhsində düzəltmə sifətlərin əmələ gəlməsi, feldən düzələn sifətlər, sifət düzəldən şəkilçilərin yazılışı və tələffüzü, mürəkkəb sifətlərin əmələ gəlməsi və yazılışı, sifətin müqayisə dərəcələri, sifətin isim kimi işlənməsi mövzuları və bu mövzuları əhatə edən 67 çalışma verilmişdir. Bu dərslikdə düzəltmə sifətlərin orfoqrafiyası və orfoepiyası aydın və sistemli şəkildə təqdim olunmuşdur. Hal-hazırda məktəblərimizdə işlənən VI siniflər üçün Azərbaycan dili dərsliyində isə yalnız isimdən sifət düzəldən *-it⁴* şəklindəsinin tələffüzünün izahı verilmişdir (39, 79). Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, yeni dərslikləri nəzərdən keçirəndə görürük ki, oradakı mövzular qısa şəkildə verilmişdir. Halbuki şagirdlərə lazım ola biləcək biliklərin təfsilatlı şəkildə verilməsi onların özləri üçün daha faydalı və məqsədəuyğundur.

Dərsliyin “Say” bəhsində sayın mənə növləri, sayların yazılışı və tələffüzü sayın isim kimi işlənməsi mövzuları, həmçinin 42 çalışma öz əksini tapmışdır.

“Əvəzlik” bəhsi əvəzliyin mənə növləri və 41 çalışmanı əhatə edir. Bu dərsliyin “Sifət”, “Say” və “Əvəzlik” bəhsləri və onları əhatə edən çalışmalar alimin

2002-ci ildə nəşr olunmuş V siniflər üçün Azərbaycan dili dərsliyindəki həmin bəhslərlə, demək olar ki, eynilik təşkil edir. Həmin dərsliklər arasındakı fərqlər aşağıdakılardır: danışdığımız bu dərslikdə sayın quruluşca növləri haqqında ayrıca məlumat verilmir, sadəcə olaraq, onların adı çəkilmişdir. V sinif dərsliyində isə bu mövzudan ayrıca bəhs edilmişdir. Bu dərslikdə əvəzliyin 5 mənə növü, yəni şəxs əvəzliləri, qeyri-müəyyən əvəzliləri, işarə əvəzliləri, sual əvəzliləri və təyini əvəzliləri haqqında danışılmışdır. İnkə əvəzliyinə isə biz 154-cü səhifədə kiçik bir qeyddə rast gəlirik. Burada həmin əvəzliyin adı çəkilir, sadəcə olaraq, bildirilmişdir ki, qeyri-müəyyən əvəzlilərin bir qrupu inkərlıq bildirmək üçün işlədilir. Alimin V siniflər üçün Azərbaycan dili dərsliyində isə əvəzliyin yuxarıda adını çəkdiyimiz mənə növlərindən başqa inkə əvəzliyi haqqında da danışılmış və əvəzliyin 6 mənə növü göstərilmişdir.

Dərsliyin “Fel” bəhsində məsdər, düzəltmə və mürəkkəb fellərin əmələ gəlməsi, təsirli və təsirsiz fellər, felin mənə növləri mövzuları və bu mövzuları əhatə edən 49 çalışma öz əksini tapmışdır. Dərsliyin bu bəhsində maraqlı cəhətlər vardır. Birincisi, fel haqqında ümumi məlumatdan sonra məsdər mövzusu gəlir. İkinci bir cəhət odur ki, burada biz felin təsriflənən və təsriflənməyən formaları anlayışına rast gəlmirik. Bilirik ki, fellər şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişə bilib-bilməməsinə görə təsriflənən və təsriflənməyən fellər olmaqla iki qrupa bölünür. Prof. B.Əhmədov bu terminləri qəbul etmədiyindən dərsliyə də daxil etməmişdir. O, bu haqda məqalələrində geniş izahını verərək öz mülahizələrini irəli sürmüşdür. Digər bir maraqlı cəhət odur ki, alim 6 əsas nitq hissəsini yox, 9 əsas nitq hissəsi olduğunu qeyd etmişdir. Belə ki, o, əsas nitq hissələrinə məsdər, feli sifət və feli bağlamı da əlavə edirdi. Alim fel tədrisində etmək istədiyi dəyişiklikləri ali məktəblər üçün yazdığı “Azərbaycan dili” dərsliyinə də salmışdır. Bu dərslikdə o, məsdər, feli sifət və feli bağlamı hibrid nitq hissələri adı altında təqdim etmişdir. Alim bunu, onların ikili xüsusiyyət daşması ilə əlaqələndirmişdir (39, 188). Eyni zamanda təsriflənməyən fellərdən məsdəri fel haqqında ümumi məlumatdan sonra, feli sifəti və feli bağlamı isə fel mövzusu qurtardıqdan sonra, hətta felə aid keçirilmişlərin təkrarından sonra vermişdir. Bizcə, prof. B.Əhmədovun bu məsələni dərslikdə bu cür

verməsi heç də məqsədəuyğun deyil. Əvvəla, felin təsriflənməyən formalarını sistem şəklində deyil, ayrı-ayrılıqda verməsi, ümumiyyətlə, bu anlayış haqqında heç bir məlumat verməməsi, digər tərəfdən hansı prinsipə görə felin təsriflənən və təsriflənməyən formalarını qəbul etmədiyinin səbəbini də açıqlamamışdır. Bircə, dərslikdə bu, kiçik bir qeydlə də olsa verilməli idi. Məlumdur ki, dilçilikdə mübahisəli məsələlər çoxdur, bu da təbiidir, çünki dil daima inkişafda olan mürəkkəb bir prosesdir. Zənnimizcə, dərslikdə mübahisəli məsələlər və yaxud alimlərin düzgün hesab etdikləri hər hansı bir məsələdə tədqiqatlar aparıb müəyyən nəticəyə gəldikləri, lakin elmdə hələ sübut olunmamış mülahizələr deyil, elmdə qəbul olunmuş qaydalar və konkret materiallar əks olunmalıdır. Çünki şagirdlər öncə qrammatikanı və onda öz əksini tapan dəqiq materialları dərindən öyrənməlidir ki, gələcəkdə bu və ya digər mübahisəli məsələni həll edə və ya ona öz münasibətini bildirə bilsin. Bu tipli məsələlərin ali məktəb dərsliklərinə salınması daha məqsədəuyğun olar.

Ümumiyyətlə, alimin bu dərsliyini nəzərdən keçirəndə görürük ki, “Fel” bəhsində bəzi qarışıq məsələlər vardır. Belə ki, bu bəhsi əhatə edən mövzular nədənsə aydın və sistemli şəkildə tərtib olunmamışdır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, fel haqqında ümumi məlumatdan sonra məsdərin verilməsi, sonra fellərin quruluşu haqqında heç bir məlumat vermədən məsdərdən sonra birbaşa düzəltmə fellərin əmələ gəlməsi mövzusunun təqdimi, mürəkkəb fellərin isə təsirli və təsirsiz fellərdən və felin mənə növlərindən sonra verilməsi heç də məqsədəuyğun deyil. Bilirik ki, fellər quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç yerə bölünür. Dərslikdə bu barədə heç bir söz deyilməmiş, sadəcə olaraq sadə fellərin adı 171-ci səhifədəki verilmiş dialoqda çəkilmişdir.

Prof. Bəşir Əhmədov bu dərsliyə “*tərkibi fellər*” anlayışını da gətirmişdir və bu yenilik digərlərindən fərqli olaraq elmdə qəbul olunmuşdur.

Alim bu dərsliyində şagirdlərin çətinlik çəkdiyi bəzi məsələlərin ayrıca olaraq aydın və sistemli şəkildə izahını da verməmişdir. Belə ki, şagirdlər bəzi fellərin sadə ya düzəltmə olduqlarını, *la²+n*, *la²+ş* *şəkilçiləri ilə lan² və laş²* şəkilçilərinin dəqiq ayırd etmələrində çətinlik çəkirlər. Prof. B.Əhmədov nədənsə şagirdlər üçün önəmli olan bu məsələlərin üzərindən elə-belə keçmişdir. Sözlərin sadə, yoxsa düzəltmə

olmaları haqqında yalnız bir çalışmada kiçik bir izah vermişdir. Bu izah 171-ci səhifədə 462 №-li çalışmanın ardınca verilmiş kiçik bir mətndə öz əksini tapmışdır. Belə ki, həmin çalışmada “qızarmaq” və “küzərmək” sözlərinin nə üçün düzəltmə deyil, məhz sadə olduqlarının izahı verilmişdir. Amma bu izah kifayət deyil. Çünki şagirdlər bu tipli sözləri nəniki yadda saxlamalı, həmçinin onların hansı səbəbə görə sadə fellər hesab olunduqlarını və fərqlərini bilməlidirlər.

Prof. B.Əhmədov felin məna növlərindən danışarkən onları aktiv və passiv olmaqla iki qrupda vermişdir. Alim bu bölgünü hərəkətin subyektı meydana çıxara bilməsinə görə aktiv növlərə (məlum növ, qayıdıq növ, icbar növ, qarşılıq-birgəlik növ), çıxara bilməməsinə görə isə passiv növlərə (məchul növ, şəxsiz növ) ayırmışdır. Bu bölgü hazırda məktəblərimizdə istifadə edilən dərsliklərdə yoxdur.

Mürəkkəb fellərin əmələ gəlməsi mövzusu ilə dərsliyin VI sinif hissəsi sona çatır. VII sinif “VI sinifdə keçirilmişlərin təkrarı”, “Fel”, “Zərf” və “Köməkçi nitq hissələri” bölmələrini əhatə edir.

“Fel” bölməsinin VII sinif hissəsinə felin formaları, fel formalarının hekayəti, rəvayəti və şərt şəkilləri, təsdiq və inkar fellər, feli sifət, feli bağlama və bu mövzuları özündə əks etdirən 99 çalışma daxildir. Dərslikdə felin təsriflənən formaları da fərqli şəkildə verilmişdir. Belə ki, felin şəkilləri burada felin formaları adlandırılmış və bu mövzu haqqında ümumi məlumat verən hissədə felin məlum olan 6 forması arasında sorğu formasının adı çəkilmiş, sonra isə o haqda ümumiyyətlə məlumat verilməmişdir. Amma həmin mövzunun ayrı-ayrılıqda verilmiş izahlarında ümumi hissədə adı çəkilməyən arzu şəklinin də izahı var. Buna bənzər bir cəhət 220-ci səhifədə də vardır. Belə ki, orada belə bir cümlə var: “Hekayə şəkli felin digər formalarının (xəbər, gərəkli, şərt) üzərinə idi hissəciyinin artırılması ilə əmələ gəlir”. Çox güman ki, burada verilmiş lazım forması felin arzu formasıdır. Felin şəkillərinin belə ikli formada verilməsi şagirdlər üçün heç də əlverişli deyildir. Əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi şagirdlərə mövzuları konkret və sistemli şəkildə vermək daha məqsədəuyğundur.

Felin zamanlara görə dəyişməsi xəbər şəklinin tərkibində verilmişdir. Bu onunla əlaqədardır ki, xəbər şəklinin əsas əlaməti zaman şəkilçiləridir. Felin bu şəkli yeganə

fel şəklidir ki, burada hərəkətin zamanı aydın şəkildə bildirilir. Məlumdur ki, digər şəkillərdə məzmunca gələcək zaman hiss olunur. Bu fikir də dərslikdə qeyd olunsaydı daha yaxşı olardı. Hər halda bu, şagirdlərin keçirilən mövzunun dərinədən qavramasına müsbət zəmin yaratmış olar.

“Zərf” bölməsi düzəltmə və mürəkkəb zərflərin əmələ gəlməsi, zərfin mənə növləri, zərfin digər nitq hissələrindən fəqləndirilməsi mövzularını və bu mövzulara dair 20 çalışmanı əhatə edir. Prof. B.Əhmədov fəllərin quruluşca növlərində olduğu kimi sadə zərflərdən danışmamış, birbaşa düzəltmə və mürəkkəb zərflərin əmələ gəlmə yollarının izahına keçmişdir. Hər halda şagirdlər bilməlidirlər ki, sözlərin sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaları onların quruluşlarına görədir.

“Köməkçi nitq hissələri” bölməsinə qoşma, bağlayıcı, bağlayıcıların quruluşca növləri, ədat, ədatların mənə növləri, nida, köməkçi nitq hissələrinin orfoqrafiyası və 54 çalışma daxildir. Dərsliyin bu bölməsinə əhatə edən mövzular lakonik şəkildə tərtib olunmuşdur. Hətta köməkçi nitq hissələrindən olan modal sözlər dərslikdə verilməmişdir. Burada nəzərə çarpan fərqlər aşağıdakılardır:

Prof. B.Əhmədov bu dərslikdə tabesizlik bağlayıcılarının 3 növünü - birləşdirmə, qarşılaşdırma və bölüşdürmə bağlayıcılarını göstərmişdir (39, 277). Belə ki, Bəşir müəllim birləşdirmə bağlayıcılarının tərkibində iştirak və inkarlıq bağlayıcılarını vermiş, aydınlaşdırma bağlayıcılarının adı isə ümumiyyətlə çəkilməmişdir.

Məlumdur ki, şagirdlər çox zaman *ilə* köməkçi sözünün işlənmə vəziyyətinə görə qoşma və ya bağlayıcı olmasını çaşdırırlar və bunu düzgün təyin etməkdə çətinlik çəkilir. *da*² və *ki* bağlayıcılarının digər nitq hissələrindən fəqləndirilməsi haqqında məlumat olsa da, nədənsə bu bölgünün nəyə əsaslandığı barədə heç bir izah yoxdur. (39, 283).

“Ədat” bəhsində də “Bağlayıcı” bəhsində olduğu kimi, ədatların mənə növlərinin hamısı qeyd olunmamışdır. Ədatların 7 mənə növündən 4-nün adı çəkilməmişdir (39, 286). Belə ki, qüvvətləndirici ədatların tərkibində əmr, arzu və məhdudlaşdırıcı ədatlar verilmişdir. Həmçinin burada inkar ədatları haqqında

məlumat olduğu halda, təsdiqlik bildirən ədatları qeyd olunmamışdır. Nidaların mənə növləri də lakonik şəkildə verilmişdir (39, 290).

Zənnimizcə, köməkçi nitq hissələrinin mənalarına görə verilən bu bölgü şagirdlərin həmin mövzuları tam və aydın şəkildə mənimsəmələri üçün kifayət deyil. Çünki bir-birlərindən mənalarına görə fərqlənən sözlərin bir qrup altında verilməsi şagirdlərin gələcəkdə bu bəhsin öz nitqlərində lazımı və düzgün şəkildə istifadə edə bilmələrində çəşqınlıq yarada bilər. Prof. Bəşir Əhmədovun özünün də qeyd etdiyi kimi, şagirdlərə yeni söz öyrədərkən öncə o sözün arxasında dayanan mənə və ya mənə çalarları öyrədilməlidir ki, onlar gələcəkdə həmin sözün bütün mənə çalarlarından istifadə edə bilsinlər.

Dərslikdə əhatə olunan bəzi mövzuların lakonik və qarışıq şəkildə təqdiminə baxmayaraq, bütünlükdə dərsliyi təşkil edən mövzular, xüsusilə çalıřmalar nəzəri və praktik cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu dərslik öz dövrünün proqram tələbinə uyğun şəkildə tərtib olunmuşdur.

Tanınmış metodist alimin digər bir dərsliyi V siniflər üçün yazdığı “Azərbaycan dili” dərsliyidir. 2002-ci ildə “Təhsil” nəşriyyatı tərəfindən təkrar çap olunan bu dərsliyi prof. B.Əhmədov prof. Əziz Əfəndizadə ilə birgə işləyib hazırlamışdır. Dərslikdə “Fonetika”, “Leksika”, “Söz yaradıcılığı”, “Morfologiya”, “Nitq hissələri”, “Əsas nitq hissələri” bölmələri və bütövlükdə 82 mövzu əhatə olunmuşdur. Bunlardan başqa dərsliyin əvvəlində qısaca olaraq türk dilləri haqqında verilmiş kiçik mətnlər və ibtidai sinifdə keçirilmişlərin təkrarı, dərsliyin sonunda isə orfoqrafiya lüğəti (203 söz), izahlı lüğət (133 söz), yaddaş (dərslikdə verilmiş imla və ifadə yazılara necə hazırlaşmaq və inşa üzərində necə işləmək haqqında) və görkəmli dilçilər (Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov) haqqında qısa məlumatlar öz əksini tapmışdır. Dərslikdə ümumilikdə 687 çalıřma verilmişdir. Dərsliyin əvvəlində verilmiş mətnlər şagirdlərdə türk dilləri və ümumiyyətlə, dil haqqında müəyyən təsəvvür oyadır. Burada verilmiş dil haqqında Ezopun hekayəsi diqqəti cəlb edir. Yaş və anlaq səviyyəsi nəzərə alınmış bu hekayə şagirdlərdə dilin danışıq dili kimi insanlar tərəfindən necə istifadə olunmasına dair nəsihətamiz fikirlər aşılayır.

“İbtidai siniflərdə keçirilmişlərin təkrarı” bölməsində müxtəlif mövzulara dair 31 çalışma, orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları, atalar sözləri, mətnin izahı, inşa mövzuları və düşündürücü suallar verilmişdir.

Dərsliyin “Fonetika” bölməsində danışmaq səsləri və onların əmələ gəlməsi, sait və samit səslər, onların növləri, bəzi sait səslərin uzun tələffüzü, ahəng qanunu, əlifba, [k] səsinin yazıda ifadəsi, qoşasaitli sözlərin yazılışı və tələffüzü, sözlərin sonunda cingiltili samitlərin yazılışı və tələffüzü, sonu [q] və [k] ilə bitən çoxhecalı sözlərin yazılışı və tələffüzü, heca, sözün sətirdən-sətrə keçirilməsi qaydaları, vurğu, fonetik təhlil bəhsləri öz əksini tapmışdır. Bu bölmədə 129 çalışma, mətnlər, şeirlər və inşa mövzuları verilmişdir. Burada yanılmacların verilməsi diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, yanılmaclar tələffüz vərdişlərini inkişaf etdirməkdə mühüm rol oynayır. Yanılmacların izahı 19-cu səhifədəki 53 nömrəli çalışmada verilmişdir. Həmin çalışmada həmçinin 2 yanılmac verilmiş, şagirdlərə onları 4-5 dəfə oxumalarını və yanılmaclara aid başqa misallar da gətirilmələri tapşırılmışdır. Bu tipli çalışmalar şagirdləri bir növ tədqiqatçıya çevirir. Çünki onlar yanılmacları digər yerlərdə, daha dəqiq desək, ədəbiyyatda axtarmalı olacaq və bununla da həmin fənlərin qarşılıqlı əlaqədə olmasını dərk edəcəklər. Bu cəhəti sübut edən digər bir məsələ ondadır ki, dərslikdə yanılmaclarla yanaşı, mövzulara uyğun atalar sözləri, şeirlər və kiçik hekayələr də verilmişdir. 33-cü səhifədə şagirdlərin əlifbanı nə dərəcədə dəqiq əzbərlədiklərini yoxlayan bir çalışma təqdim olunmuşdur. 105 №-li çalışmada 14 mürəkkəb ad verilmiş və onları əlifba sırası ilə yazmaları tapşırılmışdır. Bu, şagirdlər üçün faydalı bir çalışmadır. Çünki bu yolla bir tərəfdən, müəllim şagirdlərini keçirilmiş mövzunu nə dərəcədə öyrənib yadda saxlamalarını yoxlaya biləcək, digər tərəfdən şagirdlər lüğətdə sözlərin necə sistemli şəkildə düzülməsini və lüğətdən necə istifadə lazım olduğu haqqında bilgi almış olacaqdır. 32-ci səhifədə 106 və 107 №-li çalışmalar öyrədici xüsusiyyət daşıyır. Belə ki, qoşasaitli sözlərin düzgün yazılışı və deyilişinə dair 20 söz verilmiş və həmin sözlərin yazılışı və tələffüzü arasındakı fərqi tapılması tapşırılmışdır. Şagirdlər bu cür sözlər arasındakı fərqi tapmaqla onları şüurlu şəkildə mənimsəmiş olacaqlar.

Dərslinin “Leksika” bölməsinə söz və onun leksik mənası, sözün həqiqi və məcazi mənası, təkmənalı və çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, antonimlər, ümumişlək sözlər və ümumişlək olmayan sözlər, alınma sözlər, yeni sözlər, köhnəlmiş sözlər və frazeoloji birləşmələr, həmçinin bu mövzulara aid 85 çalışma daxildir. Burada şagirdlərin məntiqi düşüncəsini yoxlamaq üçün 172 №-li çalışmada maraqlı krossvord təqdim olunmuşdur. Bu tapşırıqda 6 sözün ifadə etdiyi mənalar və həmin mənalar əsasında sözlərin tapılması tapşırılıb. Belə bir çalışma 128-ci səhifədə də verilmişdir. 371 №-li çalışmada verilən krossvord qrammatikanı əhatə edən terminlərdən ibarətdir. Bu tipli çalışmalar şagirdlərin düşünmə qabiliyyətinin artmasında mühüm rol oynayır. 232 və 233 sayılı çalışmalar məlumat xarakterli olmaqla diqqəti cəlb edir. Belə ki, adını çəkdiyimiz birinci çalışmada Məhhəməd Peyğəmbərin (s.a.s) elm haqqında ibrətamiz kəlamları verilmiş, ikinci çalışmada Azərbaycan dilindən fars və rus dilinə keçmiş bəzi sözlər təqdim olunmuşdur. Əvvəlcə həmin sözlərin keçdiyi dildəki forması, mötərizədə isə Azərbaycan dilindəki forması verilmişdir. Bununla da şagirdlər dilimizə daxil olan alınma sözlərlə bərabər, eyni zamanda bizim dildən də digər dillərə keçən sözlər haqqında məlumat almış olur. 239-cu çalışmada orfoepik qaydalara uyğun 23 söz verilmiş və onları düzgün şəkildə yazmaları tapşırılmışdır. Bu cür çalışmalar üzərində işlərkən şagirdlər həm əvvəl öyrəndiklərini praktikada tətbiq edəcək, həm də lazım gəldikdə orfoqrafik lüğətdən istifadə edərək bu tipli sözləri yaddaşlarında möhkəmlətməyi olacaqlar.

“Söz yaradıcılığı” bölməsi söz yaradıcılığının əsas vasitələri, düzəltmə sözlərin əmələ gəlməsi, eyniköklü sözlər, iki və daha artıq sözdüzəldici şəkilçisi olan düzəltmə sözlər, mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi və onların yazılışı bəhslərini və bunlara aid 42 çalışmanı əhatə edir. Bu bölmədə maraqlı bir çalışma diqqəti cəlb edir. 280 №-li çalışmada tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyan kiçik bir mətn və həmin mətni əhatə edən 2 test tapşırığı verilmişdir. Bu testlər mətndən çıxan məntiqi nəticə ilə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, dərslərdə nəinki qrammatikanı əhatə edən çalışmalar, eyni zamanda şagirdlərin tərbiyəsində rol oynaya biləcək nəsihətamiz və tərbiyəverici xarakterli tapşırıqların verilməsi də zəruri məsələlərdən biridir. Bölmənin sonunda leksika və söz yaradıcılığı bölmələrinin təkrarına dair 7 çalışma verilmişdir. Bu

bölməni digər bölmələrdən fərqləndirən cəhət burada testlərin verilməsidir. Dərslinin 102-ci səhifəsində “Ləyaqət” adlı kiçik bir mətn verilmiş, həmin mətni əhatə edən 4 test və “Fonetika”, “Leksika” və “Söz yaradıcılığı” bölmələrinə dair 10 ümumiləşdirici test təqdim olunmuşdur.

“Morfologiya” bölməsi sözün tərkibi, leksik və qrammatik şəkilşçilər, şəkilşçilərin yazılışı, sözün başlanğıc forması və sözün tərkibinə görə təhlil bəhslərini əhatə edir. Bu bölmədə 37 çalışma öz əksini tapmışdır. “Nitq hissələri” bölməsinin əvvəlində nitq hissələri haqqında ümumi məlumat və 5 çalışma verilmişdir. “Əsas nitq hissələri” bölməsinə isim, sifət, say və əvəzlik bəhsləri və o cümlədən 499 çalışma daxildir. Digər əsas nitq hissələri – fel, zərf proqrama uyğun olaraq VI sinfin dərsliyindədir.

“İsim” bəhsi isimlərin quruluşca növləri, düzəltmə və mürəkkəb isimlərin yazılışı, ümumi və xüsusi isimlər, mürəkkəb adlar və onların yazılışı, tək və cəm isimlər, ismin mənsubiyyətə görə dəyişməsi, bəzi alınma sözlərin mənsubiyyətə görə dəyişməsi, ismin hallanması, bəzi ikihecalı isimlərdə son saitə düşməsi mövzuları və bu mövzuları əhatə edən 152 çalışmanı, “Sifət” bəhsi sifətlərin quruluşca növləri, düzəltmə və mürəkkəb sifətlərin əmələ gəlməsi və yazılışı, sifətin müqayisə dərəcələri, sifətin isim kimi işlənməsi mövzularını və həmçinin 65 çalışmanı, “Say” bəhsi sayların quruluş və mənə növlərini, sayın yazılışı və tələffüzü, sayın isim kimi işlənməsi mövzularını və 51 çalışmanı, “Əvəzlik” bəhsi əvəzliyin mənə növlərini mövzularını və bu mövzulara dair 43 çalışmanı əhatə edir.

Ümumiyyətlə, dərslidəki çalışmaları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirsək, görürük ki, onlar öyrədici, yoxlayıcı və məlumat xarakterli olmaqla üç istiqamətdə verilmişdir. Həmçinin bir çalışmada həm yoxlayıcı, öyrədici, həm də şagirdlərə gərəkli ola biləcək məlumatlar da öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda bu və ya digər bəhsdə verilmiş çalışmaları yalnız o bəhslərə aid deyil, həmçinin mövzulararası əlaqəyə də xidmət edir. Məsələn, 74-cü çalışmada məktuba dair bir nümunə verilmiş və şagirdlərə məktubdakı orfoqrafik səhvləri tapmaları da tapşırılmışdır. Şagirdlər adı çəkilən tapşırığı yerinə yetirməklə, eyni zamanda məktub formasını da öyrənmiş olurlar. Məktubun yazılış qaydası 684-cü çalışmada daha dəqiq və aydın şəkildə

verilmişdir. 407-ci çalışmada isə bayram və xüsusi günlərlə əlaqədar təbrik məktubunun yazılış formasının izahı verilmiş və şagirdlərə təbrik məktubu yazmaq tapşırılıb. Bu tipli çalışmaların verilməsi təqdirə layiqdir, çünki bunlar şagirdlərdə onların ətrafında olan insanlara diqqətli və nəzakətli olmaq vərdişlərini tədricən formalaşdırır. Dərslərdə həmçinin əməli yazı nümunələrinin bəzi formaları da öz əksini tapmışdır. Belə ki, 686-cı çalışmada ərizənin necə yazılmasına dair plan təqdim olunmuş və şagirdlərdən həmin plan əsasında ərizə yazmaları tələb olunur. 376 №-li çalışmada teleqramın izahı verilmiş və şagirdlərdən dostlarından birinə teleqram yazmaq tapşırılıb. 597-ci çalışmada isə verilmiş plan əsasında şagirdlərin öz tərcüməyi-hallarını yazmaq tövsiyyə olunur. Şagirdlərin yaş və anlaq səviyyələri nəzərə alınaraq verilmiş bu çalışmalar vasitəsilə onlarda əməli yazı nümunələri haqqında anlayış yaranmış olur. 381-ci çalışmada “Mübahisə” adlı kiçik bir mətn təqdim edilir, bu mətndə -stan şəkilçisinin orfoqrafiyası ilə bağlı şagirdlərə məlumat verilir. Şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrinin nəzərə alındığı bu mətndə iki şagird –stan şəkilçisi haqqında mübahisə edir, sonda müəllim bu mübahisədə onlara köməklik göstərir. Bu mətndə şagirdlər yeni bir sözlə – mübahisə ilə qarşılaşırlar və bu mətn vasitəsilə sözün arxasında duran mənanı mənimsəmiş olurlar. Bu tipli çalışma 135-ci səhifədə də verilmişdir. 388 №-li çalışmada sözlərin quruluşlarına dair verilmiş kiçik bir mətn var. Bu mətndə də şagirdlərə maraqlı bir üsulla sözlərin quruluşu haqqında kiçik məlumat verilir. Mətndə “böyürtkən” sözünün necə əmələ gəlməsinin izahı verilmiş, sonda isə iki sözün əmələ gəlmə üsullarının tapmağı şagirdlərə tapşırılmışdır. Buna bənzər digər bir çalışma 180-cü səhifədədir. 513 №-li çalışmada –lı şəkilçisinin omonimlik xüsusiyyətindən danışılır. Həmçinin şagirdlərə təqdim olunmuş tərzdə mətni davam etdirmələri tapşırılır. Ümumiyyətlə, dərslərdə verilmiş mətnlərə nəzər salsaq, görürük ki, onların nəsihətverici, tərbiyəverici və informasiya xüsusiyyətinin olması ilə bərabər, başqa bir xüsusiyyəti də var ki, bu da müəlliflər tərəfindən mətnlərin sonunda verilmiş düşündürücü sualların olmasıdır. Müəlliflər bu sualları təqdim etməklə şagirdləri bir tərəfdən düşündürməyə, digər tərəfdən onların sərbəst şəkildə nəticə çıxarmaqlarına şərait yaradırlar. Bəzi hallarda bu və ya digər mövzunu şagirdlərə qrammatik yolla deyil, onların marağına səbəb

ola biləcək vasitələrlə öyrətməklə istənilən nəticəni əldə etmək mümkün olur. Onu da qeyd edək ki, prof. Bəşir Əhmədov demək olar ki, bütün dərslərlərində təqdim etdiyi öyrədici çalışmalarda, daha dəqiq desək, mətnlərdə məharətlə istifadə etdiyi bir üsuldan – şagirdlərin öz dilləri ilə onlara bu və ya digər bir mövzunu izah edir. Bu mətnlərin əksəriyyətində şagird-müəllim dialoqundan istifadə olunmuşdur. Burada üstün cəhət ondan ibarətdir ki, mətnlərdə təsvir olunmuş şagirdlər öncə öz aralarında hər hansı bir məsələ üzərində mübahisə edir, sonra isə gəldikləri nəticənin doğru və ya yanlışını, kimin haqlı olduğunu yoxlamaq üçün müəllimlərinə müraciət edirlər. Bu tipli tapşırıqlar eyni zamanda tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, bu yolla şagirdlərin öz müəllimlərinə olan inamı bir qədər də artmış olur. Onlar əmin olurlar ki, istənilən mövzuda qarşılaşdıqları çətinlikləri və yaxud da hər hansı bir məsələyə qarşı öz düşüncələrini müəllimlərinə rahat şəkildə söyləyə bilər, onlarla “mübahisə” edə bilərlər. Zənnimizcə, bu, onlarda istənilən mövzuda sərbəst fikir yürütmək vərdişlərinin yaranmasına müsbət şərait yaratmış olar. 383-cü çalışmada isə müqayisə yolu ilə 5 düzəltmə isim verilmiş və onların əmələ gəlmə yolları soruşulmuşdur. Əvvəlcə dərslərin müəllifləri verdikləri düzəltmə isimlərin necə əmələ gəldiyinin izahını vermişlər, ardınca isə şagirdlərə yeni düzəltmə isimlər təqdim olunmuş və onların necə yaranmasının izahını vermələri tələb olunur. Bu çalışma öyrədici və yoxlayıcı olmaqla ikili xüsusiyyət daşıyır. Müəlliflərin izahlarından istifadə etməklə şagirdlərin sərbəst şəkildə bu tipli çalışmalar üzərində işləmələri onların keçirilmiş mövzuları dərindən mənimsəmələrinə müsbət təsir göstərə bilər. Bəzi alınma sözlərin, yəni *tale*, *mövqe*, *mənşə*, *mənafe*, *mənbə* sözlərinin mənsubiyyətə görə dəyişməsindəki fərq 154-155-ci səhifədə izah olunmuş, ardınca isə bu mövzuya dair öyrədici çalışma verilmişdir. Belə ki, 441 №-li çalışmada həmin sözlərin hər birinin izahı verilmiş və bir daha qaydası izah olunmuşdur. Həmin qaydanın bu cür izahı daha faydalı və məqsədəuyğundur, çünki belə izah vasitəsilə şagirdlər o sözlərin mənalarını mənimsəmiş olur və bu da ki, öz növbəsində keçirilmiş mövzuları dərindən qavrayıb yadda saxlamaları üçün zəmin yaradır.

178-ci səhifədəki 508-ci çalışmada “yaxşı” sözü şəxslərə görə dəyişdirilib və şagirdlərə bir-birilə bağlı 3 tapşırıq verilib. Birinci tapşırıqda sifətlərin cümlədə

işlədilməsi, ikinci tapşırıqda xəbərin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunması, üçüncü tapşırıqda sifətlərə artırılmış şəkilçilər verilmişdir. Bu tapşırığı həll etməklə şagirdlərdə sintaksis bölməsi haqqında müəyyən anlayış yaranacaq və qrammatikanın bölmələri arasında əlaqənin olduğunu qavrayacaqlar. 186-cı səhifədəki 528 sayılı çalışmada orfoepiya qaydalarına uyğun şəkildə tərtib olunmuş 7 cümlə verilmişdir. Şagirdlərə səhvlərin tapıb düzəldilməsini və düzəlişdən əvvəlki formanın niyə səhv olmasını izah etmələri tapşırılıb. Şagirdlər bu çalışma üzərində işlərkən əvvəlki mövzuları, yəni fonetika bölməsini, xüsusilə orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarını yada salmalı olacaq, əvvəllər qazandıqları bilikləri praktikada tətbiq edəcəklər. Bu tipli çalışmalar eyni zamanda müəllimlər üçün də əlverişlidir. 192-ci səhifədəki 549-cu çalışmada şagirdlərə düşündürücü 6 sual təqdim olunmuşdur. Həmin suallar sifətin dərəcələri bəhsinə aiddir. Bu suallara cavab tapmaqla şagirdlər sifətin dərəcələri bəhsini daha yaxşı mənimsəmiş olacaqlar. Çünki suallar həm müqayisəli şəkildə tərtib edilmiş, həm də verilmiş sözlərin leksik mənalarının izahı tələb olunur. Şagirdlər bu yolla, yəni sözlərin hansı məfhumları ifadə etmələrini öyrənməklə həmin sözləri həm dərinləndirən qavramış olur, həm də nitqlərində onların bütün məna imkanlarından istifadə edə bilirlər. Müqayisəli şəkildə verilmiş daha bir maraqlı çalışma da diqqəti cəlb edir. 175-ci səhifədəki 501 №-li çalışmada isim və sifətə dair 4 eyni sual verilmiş və şagirdlərə onları müqayisə etmək tapşırılmışdır. Növbəti 502-ci çalışmada əvvəlinci çalışmadakı müqayisə əsasında isimlə sifətin oxşar və fərqli cəhətlərinin verilmiş nümunə əsasında yazmaları tapşırılıb. Bu tipli çalışma 201-ci səhifədə də verilmişdir. Burada verilmiş kiçik mətndən əvvəlcə isim, sifət və sayları tapmaları, daha sonra isə həmin sözlərin xüsusiyyətlərinin təqdim olunmuş ardıcılıqla yazmaları tapşırılıb. Belə çalışmaları yerinə yetirməklə şagirdlər müəyyən dərəcədə isim, sifət və say bəhslərini yaxşı mənimsəyir, onların ayrı-ayrılıqda nə ifadə etdiklərini, oxşar və fərqli cəhətlərini şüurlu şəkildə ayırmağı bacarırlar. Lazım gəldikdə çalışmaları müqayisəli şəkildə verməklə müsbət nəticə əldə etmək olar. Zənnimizcə, bu zaman şagirdlər özləri düşünərək müəyyən əqli nəticəyə gəlir və qazanmış olduqları bilikləri, məlumatları daha yaxşı yadda saxlamış olurlar. 177-ci səhifədə 504 №-li çalışmada sifətlərin ifadə etdikləri mənalarına dair 35 sifət

verilmiş və onları rəng bildirənlər, dad bildirənlər, həcm bildirənlər, keyfiyyət bildirənlər, zahiri görkəm bildirənlər kimi qruplaşdırmaqları tapşırılıb. Bununla da şagirdlər sifətlərin ifadə etdikləri mənalar haqqında təfsilatlı məlumat almış olurlar. Ümumiyyətlə, şagirdlərə yeni söz öyrədərkən, ilk əvvəl onlara həmin sözün mənə və ya mənalarını öyrətmək daha məqsədəuyğun olar. Çünki şagird yeni söz mənimsədiyi zaman o sözün arxasında dayanan bütün mənə çalarlarını dəqiq öyrənməlidir ki, nitqində həmin sözün bütün imkanlarından istifadə edə bilsin. Digər maraqlı və düşündürücü çalışma 194-cü səhifədəki 552 nömrəli çalışmadır. Burada şagirdlərə bir şəkil təqdim olunmuşdur. Bu şəkildə 3 pişik təsvir edilmişdir. Şagirdlərə bu çalışmanı həll etmək üçün 4 tapşırıq verilmişdir. Birinci tapşırıqda şəklə diqqətlə baxıb sonra isə onun haqqında danışılmasını, ikinci tapşırıqda verilmiş 9 söz birləşməsindən istifadə etməklə inşa yazmalarını, üçüncü tapşırıqda işlətdikləri sifətlərin xüsusiyyətlərini izah etmələri və dördüncü tapşırıqda yoldaşlarının inşaları haqqında annotasiya yazmaları tələb olunur. Göründüyü kimi, bu çalışmada şagirdlər yeni bir terminlə tanış olurlar. Bilirik ki, “annotasiya” latın sözüdür (annotomik), “qeyd aparmaq”, “əlavə etmək” deməkdir. Ədəbi dildə annotasiyanın mənası kitab, jurnal və məqalənin məzmununu qısa şəkildə şərh etməkdir. Bu tipli çalışmanı həll etməklə şagirdlər yeni bir terminlə tanış olur və eyni zamanda onu praktikada tətbiq edirlər. Həmçinin şagirdlər öz yoldaşlarının yazdıqları inşaları oxuyur və müəyyən nəticəyə gəlirlər. Bununla da əldə etdikləri məlumatları və fikirləri bir-birləri ilə bölüşür, özlərinin gəldikləri qənaəti müdafiə etmək üçün həm öz aralarında, həm də öz müəllimləri ilə mübahisə aparmalı olurlar. Bu da onların sərbəst fikir yürüdə bilmələrini tədricən formalaşdırır. Tədrisin bu istiqamətdə aparılması keçirilmiş dərslərin şagirdlər tərəfindən yaxşı mənimsənilməsinə və qavramalarına, eyni zamanda əldə edilən biliklərin daha yaxşı və sistemli şəkildə yadda qalmalarına şərait yaradır. 573 №-li çalışmada say haqqında əlavə informasiya, daha dəqiq desək, roma rəqəmləri haqqında şagirdlərə məlumat verilmişdir. Bu bəhsə dair digər bir maraqlı məlumat 213-cü səhifədə var. 591 №-li bu çalışmada ilin ayları 3 dildə (azərbaycan, türk və fars dillərində) verilmiş və bu mətndən sıra bildirən rəqəmlərin sözlərlə əvəz

edilməsi tapşırılmışdır. Bu çalışmaları üzərində işlərkən şagirdlər həm yazı vərdişlərini möhkəmlədir, həm də maraqlı məlumatlar əldə etmiş olur.

Dərslikdə verilmiş çalışmaları alimin müəyyənləşdirdiyi dil təlimi qanunları və onlardan çıxan prinsip və tələblərə uyğun şəkildə tərtib olunmuşdur. Bu, yuxarıda göstərdiyimiz nümunələrdə özünü aydın şəkildə göstərir.

Prof. B.Əhmədovun bu dərsliyi ilə müasir dərslilər arasında bəzi fərqlər var. Əvvəla müasir dərslilər yeni tədris proqramına uyğun şəkildə tərtib olunmuşdur və bu dərslikdə verilmiş bölmələr müasir dərslilərdə V və VI siniflərdə öz əksini tapmışdır. Belə ki, hazırda məktəblərimizdə işlənen V siniflər üçün Azərbaycan dili dərsliyi “Fonetika”, “Leksika” və “Sözün tərkibi” bölmələrini, VI siniflər üçün Azərbaycan dili dərsliyi isə “İsim”, “Sifət”, “Say”, “Əvəzlik”, “Nitq, mətn və üslub” bölmələrini əhatə edir. Onu da qeyd edək ki, V siniflər üçün Azərbaycan dili dərsliyi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 21.04.2004-cü il tarxili, 336 №-li əmri ilə təsdiq edilmişdir. Bu dərslik R.İsmayılov, F.Şahbazlı, X.Qasımova və Q.Əmircanova tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır. VI siniflər üçün Azərbaycan dili dərsliyi isə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 23.03.2008-ci il tarxili, 357 №-li əmri ilə təsdiq edilmişdir. Bu dərsliyin müəllifləri R.İsmayılov və F.Əllazovdur. Dərslilər arasında olan fərqlər yenə proqramla əlaqədardır. Belə ki, “Fonetika” bölməsindən bəzi saıtlərin uzun tələffüzü yeni dərsliyə salınmamışdır. “Əvəzlik” bölməsindən isə əvəzliyin məna əlaqələri arasında olan fərq ondan ibarətdir ki, prof. B.Əhmədov öz dərsliyində əvəzliyin 7 məna növünü (şəxs əvəzliləri, qeyri-müəyyən əvəzlilər, inkar əvəzliyi, işarə əvəzliləri, sual əvəzliləri, təyini əvəzliləri və qayıdış əvəzliyi) vermişdir. Müasir dərslilərdə isə əvəzliyin 5 məna növü (şəxs əvəzliyi, qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilər, inkar əvəzliləri, sual əvəzliləri və təyini əvəzliləri) göstərilmişdir. Bu dərslikdə inkar əvəzliyin necə əmələ gəlməsini 133-cü səhifədə izah olunmuşdur. Burada inkar əvəzliyi əvəzliyin ayrıca məna növü kimi deyil, onların ümumi leksik mənalərina görə inkarlıq bildirmələri verilmişdir. Qayıdış əvəzliyi isə təyini əvəzlilərin tərkibində verilmişdir. Dərslilərin tərtibatı baxımından fərqi aydın məsələdir ki, söhbəti gedən dərslilərin hər biri öz dövrünün tələbinə uyğun hazırlanmışdır. Müasir dərslilərdə şagirdlərin yaş və anlaq

səviyyələri nəzərə alınaraq onları maraqlandıra biləcək əlavə məlumatlardan və şəkillərdən Bəşir müəllimin dərsliklərinə nisbətən daha çox istifadə olunmuşdur. Dərsliyi əhatə edən mövzular isə həyatla əlaqəli şəkildə verilmişdir. Bu dərsliklərin mənfi cəhəti ondadır ki, şagirdlərə lazım olan orfoqrafiya və orfoepiya, həmçinin izahlı lüğətlər sistemli şəkildə verilməmişdir. Bəzi sözlərin izahı mövzuların əvvəlində təqdim olunmuşdur. Adını çəkdiyimiz lüğətlər əlifbaya uyğun şəkildə və sistemləşdirilmiş formada verilsəydi daha məqsədə uyğun olardı. Bunun üstün cəhəti ondadır ki, bu, bir tərəfdən şagirdlərin əlavə kitablardan istifadə etməsinə ehtiyacı qalmır, bununla da əlavə və gərəksiz yerə vaxt itirmir, digər tərəfdən lüğətlərdən necə istifadə olunması vərdişlərinə tədricən yiyələnmiş olur. Bunları nəzərə alaraq prof. B.Əhmədov dərsliyin sonunda lüğətləri vermişdir.

Görkəmli və tanınmış metodist alim prof. Bəşir Əhmədov orta məktəblər üçün “Azərbaycan dili” dərslikləri ilə yanaşı, ali məktəblər üçün də dərslik yazmışdır. Alimin bilavasitə rəhbərliyi ilə bir neçə müəlliflə birgə ali məktəblər üçün yazılmış “Azərbaycan dili” dərsliyi bu qəbildəndir. Bakı Slavyan Universitetinin Elmi Şurasının qərarı ilə 2005-ci ildə yenidən çap olunan bu dərslikdə “Fonetika”, “Leksikologiya”, “Frazologiya”, “Morfologiya” bölmələri əhatə olunmuşdur. Dərsliyin “Fonetika” bölməsinə səs və hərf, danışq üzvləri, sait və samit səslərin bölgüsü, saitlərin və samitlərin tələffüzü və yazıda ifadəsi ilə bağlı qaydalar, fonetik hadisələr, ahəng qanunu, əlifba, heca, sözün sətirdən sətirə keçirilməsi, vurğu, “Leksikologiya” bölməsinə sözün həqiqi və məcazi mənası, təkmənalı və çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər, antonimlər, əsl Azərbaycan sözləri və alınma sözlər, Azərbaycan dilinin aktiv və passiv leksikası, köhnəlmiş sözlər, neologizmlər, işlədilmə dairəsinə görə söz qrupları, dialekt sözləri, “Frazologiya” bölməsinə söz yaradıcılığı, sintaktik yolla söz yaradılması, mürəkkəb sözlər, sabit birləşmələr, mürəkkəb adlar və tərkibi fellər, “Morfologiya” bölməsinə sözün tərkibi və şəkili, sözün morfoloji və etimoloji təhlili, nitq hissələri, fəlin mürəkkəb şəkilləri, məsdər, feli sifət, feli bağlama, köməkçi nitq hissələri, xüsusi nitq hissəsi daxildir. Verilmiş bütün bu mövzularla əlaqədar olaraq dərslikdə müxtəlif çalışmalar vermişdir. Çalışmalar təfəkkürü inkişaf etdirmək baxımından diqqəti cəlb edir. Burada həm

mövzuların tətbiqi üçün, həm də mövzunu müqayisə edən çalışmalar verilmişdir. Çalışmalardakı rəngarənglik onun həlli zamanı tələbəni yormur, əksinə bu müxtəliflik onu daha dərinləndirən fikirləşməyə vadar edir ki, bu da öz növbəsində onları həm öz aralarında, həm də müəllimləri ilə diskussiyaya cəlb edir. Digər tip çalışmalarda ya rus dilində verilmiş tapşırıqın Azərbaycan dilinə tərcümə olunması tələb olunur ya da əksinə. Məsələn, “Fonetika” bölməsində səs və hərf mövzusunda aid belə bir çalışma var: “Verilmiş sözləri rus dilinə tərcümə edin və hər iki dildəki səs-hərf tərkibini müqayisəli aydınlaşdırın”. Digər bir cəhət: çalışmada hər hansı bir nümunə və onun linqvisik izahı verilir. Ardınca həmin nümunəyə uyğun tapşırıq təqdim olunur və izahı tələb olunur. Bu tip çalışmalar əslində tələbəni bir növ tədqiqatçıya çevirir, o, eyni zamanda iki dildə müqayisə aparmalı olur və bununla da əvvəllər əldə etdiyi bilikləri müqayisə edir və əqli nəticə çıxarır. Bunlarla bərabər məlumatlı çalışmalar da verilib. Bu cür çalışmalar üzrəində iş zamanı tələbələr maraqlı məlumatlar da əldə etmiş olur.

“Frazeologiya” bölməsində rus dilində verilmiş frazeologizmlərin Azərbaycan dilində qarşılığının tapılması tələb olunur. “Morfologiya” bölməsindən sonra verilmiş məlumatlar əsasında elmi məqalə yazmaq tələb olunur ki, bu da tələbinin elmi üslubunu inkişaf etdirir. Başqa tip tapşırıqlarda tələbələrin bu və digər mübahisəli məsələlərə öz münasibətlərini bildirmələri tələb olunur. Bütün bunlar tələbələrin öz fikirlərini müstəqil şəkildə yürütməsini və diskussiya apara bilmək bacarıqlarının inkişafına şərait yaradır.

Tanınmış və görkəmli metodist alimin tərtib etdiyi dərsliklərdən araşdırdığımız faktlar onu göstərir ki, bu dərsliklər bu gün də öz aktuallığını itirmir. Belə ki, həmin dərslikləri təşkil edən mövzular və çalışmalar həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən əhəmiyyətlidir. Hazırda tərtib edilən dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında prof. B.Əhmədovun dərsliklərinə istinad olunması dediklərimizə əyani sübutdur.

II FƏSİL. PROFESSOR BƏŞİR ƏHMƏDOVUN METODİK MƏQALƏLƏRİ VƏ ONUN HAQQINDA YAZILANLAR

1.1. Professor Bəşir Əhmədovun mətbu əsərləri

Tanınmış dilçi, görkəmli pedaqoq, çağdaş metodika elminin unutulmaz simalarından biri professor Bəşir Abbas oğlu Əhmədovun elmi irsinə ümumi nəzər salanda onun yaradıcılığının çoxşaxəli olduğunu aydın şəkildə görmək olur. Belə ki, alimin nəinki dilçilik, metodika və pedaqogika sahəsinə dair dəyərli və sanballı əsərləri var, eyni zamanda onun elmi-publisistika sahəsində də əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Bu əsərlərində prof. B.Əhmədov özünün məxsusi yaradıcılıq yolu ilə, daha dəqiq desək, novatorluğu ilə seçilir və diqqəti cəlb edir. Bu özünəməxsus yaradıcılıq yolunu alimin hər bir yazısında görmək olar. Azərbaycan dilçiliyində öz elmi üslubu olan, yeniliyə həmişə can atan alim hər bir yazısında təkrarçılığa yol verməməyə çalışır və bununla da yeni fikir söyləməyə, oxucusunu düşündürməyə, mübahisəli məsələlərə öz münasibətini bildirməklə onların həllinə cəhd edirdi. Bütün elmi yaradıcılıq boyu Bəşir Əhmədov digər dillərin qayda-qanunlarının Azərbaycan dilinə olduğu kimi tətbiq edilməsinin əleyhinə idi. Çünki hər bir dilin özünə məxsus xüsusiyyətləri var və bir dil üçün qəbul olunmuş qanun digər bir dil üçün xarakterik olmaya bilər, eyni zamanda bu cür hallar dildə qarışıqlıq əmələ gəlməsinə səbəb ola bilər. Bunları nəzərə alan alim digər dillərin təcrübəsindən istifadə etməklə Azərbaycan dili qrammatikasına bir sıra yeniliklər gətirdi. Bu yeniliklər, əsasən, Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin inkişaf qanunauyğunluqları, ana dili təliminin qanun, prinsip və metodlarıdır, həmçinin alimin tərkibi fellər, hibrid nitq hissələri, aktiv və passiv növ fellər terminini metodika elminə gətirməsidir. Eyni zamanda alim elmdə olan çətin və dolaşlıq məsələlərin həllində həmişə sadə yola üstünlük verirdi. Bu cəhətdən onun xidmətləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.

Prof. B.Əhmədovun 1953-2007-ci illər ərzində pedaqogika, metodika, dilçilik və təhsilin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş çoxlu sayda elmi məqalələri dərc olunmuşdur. Məqalələrdə durğu işarələr problemi, şagirdlərin lüğət ehtiyatının

zənginləşdirilməsi, nitq inkişafı, fonetika, leksika və sintaksisin tədrisinə dair, şagirdlərin orfoepik vərdişlərinin inkişaf etdirmək yolları, imla, inşa və ifadə yazıların aparılması haqqında qaydalar, bəzi pedaqoji anlayışlar və pedaqoji proseslərin ziddiyyətləri haqqında, etimoloji məsələlər, test metodu və onun tətbiqi imkanları haqqında, dilin tarixi və digər məsələlər öz əksini tapmışdır. Bu məqalələr “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”, “Azərbaycan məktəbi”, “Pioner”, “Azərbaycan kommunisti”, “Ana sözü” və başqa jurnallarda, həmçinin “Ədəbiyyat və incəsənət”, “Azərbaycan müəllimi”, “Azərbaycan gəncləri”, “Müxalifət”, “Bakı” və digər qəzetlərdə Azərbaycan və rus dillərində çap olunmuşdur. Burada biz tanınmış alimin metodika elminə dair məqalələrinin bəzilərini tədqiqat işinə cəlb etmişik.

Görkəmli mütəfəkkir prof. B.Əhmədovun 1989-cu ildə “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalının IV nömrəsində nəşr olunmuş “Dürğu işarələri probleminə dair” adlı məqaləsində bu mövzuda nəinki dolaşiq məsələlərə aydınlıq gətirmiş, eyni zamanda öz mülahizələrini də irəli sürmüşdür. Valideynlə alim arasında dialoq şəklində qurulan bu məqalə yenilikləri ilə diqqəti cəlb edir. Burada prof. B.Əhmədov “orden” və “medal” kimi sözlərin nə zaman dırnaqla, nə zaman dırnaqsız yazılması ilə bağlı öz orijinal mülahizələrini bildirməklə Azərbaycan dili qrammatikasına yenilik gətirmişdir. Belə ki, yuxarıda qeyd olunan qaydada rus dili qrammatikasına istinad edilirdi: əgər orden və medal tipli sözlərlə digər sözlər arasında sintaktik asılılıq varsa, onda dırnaq işlədilmir, belə asılılıq yoxdursa, o zaman dırnaqdan istifadə edilir. Prof. B.Əhmədov haqlı olaraq buna öz etirazını bildirmiş, Azərbaycan dilçiliyinə yeni və sadə bir qayda gətirmişdir: şəxs adları ilə bağlı ordenlər, medallar dırnaqsız, digər orden və medalların hamısı isə dırnaqda yazılmalıdır (17, 49). Məqalədə öz əksini tapan digər bir məsələ mübtədadan sonra gələn sözün xitab, yaxud mübtədə olduğunu dəqiq müəyyənləşdirmək üçün dürğu işarələrinin istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Bu məsələdə sözün mübtədə, yoxsa xitab olmasını müəyyənləşdirmək üçün xəbərə müraciət etmək lazım gəlir. Bunu asan və tez ayırd etmək üçün prof. B.Əhmədov belə bir təklif irəli sürmüşdür ki, mübtədadan sonra vergül aşağıdan yox, yuxarıdan qoyulsun (17, 51). Təəssüf ki, alimin bu mülahizəsi elmdə qəbul olunmadı.

Məlumdur ki, həmcins üzvlər arasında vergül işarəsi qoyulur. Lakin “Sifət necə? nə cür? hansı? Suallarından birinə cavab verir” tipli cümlələrdə bu qaydaya əməl olunmur. Alimin fikrincə, həmcins üzvlər arasında sual işarəsindən sonra vergül qoyulmalıdır (17, 51). Təəssüflər olsun ki, bu mülahizə də elmdə öz təsdiqini tapa bilmədi.

“Şagirdin lüğətinə yeni daxil olan hər bir sözün mənası hökmən izah olunmalıdır” prinsipini alimin, demək olar ki, bütün yazılarında görmək olar. O, dəfələrlə qeyd edirdi ki, şagird yeni öyrəndiyi sözün məna və məna çalarlarını dərinləndirən bilməlidir ki, gələcəkdə öz nitqində bu sözləri düzgün və dəqiq istifadə edə bilsin. Şagirdin yaş və anlaq səviyyəsi nəzərə alınmaqla lazım gəldikdə sözlərin etimologiyası da izah olunmalıdır. Bu metodla həm ona lazım olan sözləri dərinləndirən qavramasına, həm də tədrisin daha maraqlı keçirilməsinə nail olmaq mümkündür. Maraqlı cəhətdir ki, bugünkü Azərbaycan dili dərslikləri məhz alimin bu prinsipinə əsasən tərtib olunur.

Prof. B.Əhmədov fonetikanın tədrisində səslə hərfin, sözün deyilişi ilə yazılışının müqayisəli şəkildə tədris edilməsini məqsədə uyğun hesab etmiş və bu haqda “Bir məsələnin keçmişi və indisi” məqaləsində geniş izah etmişdir. Ümumiyyətlə, tədrisdə bu və ya digər mövzunun müqayisəli şəkildə öyrədilməsi prinsipini məqsədə uyğun və zəruri hesab edən alim dəfələrlə yazılarında bunun yollarını göstərmiş və fikirlərini əsaslandırılmış, eyni zamanda tərtib etdiyi dərsliklərdə bu prinsipi gözləmişdir.

Dilçilikdə *fonem* anlayışı haqqında da alimin özünəməxsus orijinal mülahizəsi vardır. Fonemin mücərrəd anlayış olmasını və səsin müxtəlif tələffüz variantlarında sabit qalan, invarinat olan əlamətlərini əks etdirməsini qeyd edən alim bu anlayışın Azərbaycan dilçiliyində təzahür etmədiyini bildirmişdir.

Görkəmli alimin söz yaradıcılığı və etimologiya sahəsində də əvəzedilməz xidmətləri vardır. Prof. B.Əhmədov dəfələrlə yazılarında alınma sözlərin Azərbaycan yaxud ümumtürk mənşəli sözlərlə əvəz olunması üçün yeni sözlərin yaradılması haqqında təkliflər irəli sürmüşdür. Məqalələrində mütəmadi olaraq etimologiyaya

müraciət etmiş, bu sahədə araşdırmalar aparmış və “Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti”, “Etimoloji mülahizələr” adlı iki kitabı çap olunmuşdur.

Tanınmış alimin yaradıcılığında öz əksini tapan digər məsələlər fel tədrisində olan dolaşiq və mübahisəli problemlərlə bağlıdır. O, mürəkkəb zaman, felin təsriflənməyən formaları, felin növlərinin təsnifi məsələsi, mürəkkəb fellər və elmdə olan digər dolaşiq məsələlərin həllinə çalışmış və ayrı-ayrılıqda hər bir məsələyə dair öz mülahizələrini söyləmişdir. *İdi, imiş* hissəcikləri Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb zaman adlanırdı. Dilçilikdə belə qəbul olunmuşdur ki, bu hissəciklər müvafiq zamanda olan felə qoşulduqda həmin zamanın mürəkkəb variantını əmələ gətirir. Prof. B.Əhmədov bu fikri qəbul etməmiş və öz mülahizəsini yürüdərək geniş şəkildə məqaləsində izah etmişdir. Alim haqlı olaraq qeyd edirdi ki, *idi, imiş* hissəciklərinin dilçilikdə funksiyası müəyyən bir zamanda görülən və yaxud görülməyən iş barəsində sonradan verilən məlumatı, informasiyanı əks etdirir. Prof. B.Əhmədov gətirdiyi faktlarla sübuta yetirdi ki, əslində bu hissəciklər zamanın mürəkkəbləşməsi deyil, felin formalarının hekayə və rəvayət yolu ilə ifadəsi deməkdir, çünki felin formaları iş görənin hərəkətə olan münasibətini bildirir. Alimin bu mülahizəsi sonralar dilçilikdə sübuta yetirildi və qəbul olundu.

Bəşir Əhmədovun dilçilikdə etdiyi digər bir yenilik ***tərkibi fellərdir***. O, qeyd edirdi ki, ayrı yazılan və mürəkkəb fellər kimi verilən sözlər əslində tərkibi fellərdir. Çünki mürəkkəb fellərin mühüm bir qaydası var ki, tərəflərdən birini ixtisara salanda mənə tamamilə itir. ***Başa düşmək, yola salmaq*** tipli sözlərdə qeyd edilən qayda özünü göstərmir. Ona görə də alim bu tipli sözləri tərkibi fellər sırasına daxil etmişdir. Zaman keçdikcə prof. B.Əhmədovun Azərbaycan dilçiliyinə gətirdiyi bu termin digər nitq hissələrinə də tətbiq olunmağa başlandı.

Prof. B.Əhmədovun orijinal yanaşdığı digər bir mübahisəli məsələ felin təsriflənməyən formalarıdır. O, məsdəri, feli sifəti və feli bağlamı müstəqil nitq hissəsi hesab etmiş və onları ***hibrid nitq hissələri*** adlandırmışdır. Bu termini elmə ilk dəfə rus alimi V.V.Vinoqradoy gətirmişdir. Vinqradov feli sifətin və feli bağlamanın ikili xüsusiyyətinin olmasını nəzərə alaraq onları müstəqil nitq hissəsi kimi qəbul etmiş və hibrid nitq hissələri adı altında təqdim etmişdir. Ondan sonra bu sahədə

tədqiqatlar aparmış digər rus alimləri də bu mülahizəni qəbul etmiş, hətta orta məktəb dərslərinə də gətirmişlər. Bu prinsiplərdən irəli gələrək B.Əhmədov qeyd edirdi ki, Azərbaycan dilçiliyində də məsdər, feli sifət və feli bağlama hibrid nitq hissələri adı ilə verilsin. Alim bunların hər üçünün tərifini də vermişdir: “Əşyanın hərəkətlə bağlı olan əlamətini bildirən və həm felin, həm də sifətin xüsusiyyətlərini daşıyan əsas nitq hissəsinə feli sifət deyilir” və s. (18, 14). Anlaşıqlı və sadə olan bu tərifdən görünür ki, bu üçlüyü yuxarıda qeyd olunan prinsiplə vermək daha düzgün olar. Zənnimizcə, bu cür izahla şagirdlər həmin mövzunu daha dərinə və şüurlu şəkildə mənimsəyə bilirlər. Prof. B.Əhmədov “feli birləşmə” anlayışını söz birləşmələri sırasından çıxarmağı və onları ayrı-ayrılıqda ismi birləşmələr, məsdər birləşmələri, feli sifət birləşmələri və feli bağlama birləşmələri adlandırmağı təklif etmişdir.

Felin növləri haqqında öz mülahizəsini bildirən alim felləri aktiv növ və passiv növ kimi qurulaşdırmağı təklif etmişdir. B.Əhmədov bu fikrini onunla izah edirdi ki, əgər hərəkət subyektə meydana çıxarırsa, aktiv növlər (məlum növ, qayıdış növ, icbar növ, qarşılıqlı-birgəlik növ), yox, əgər çıxarmırsa, passiv növlər (məchul növ, şəxsiz növ) hesab edilsin. Çox təəssüf ki, alimin bu orijinal mülahizələri elmdə qəbul olunmadı, hətta bu məsələlərə görə dəfələrlə tənqiddə məruz qaldı.

Alim hibrid nitq hissələri, tərkibi fellər, felin mürəkkəb şəkilləri, aktiv və passiv növ terminlərini ali məktəblər üçün yazdığı Azərbaycan dili dərslərinə (39, 188) və 1990-cı ildə VI-VII siniflər üçün yazdığı “Azərbaycan dili” dərslərinə daxil etmişdir.

Prof. B.Əhmədovun elmi-metodik məqalələrinin bir qismi proqram və dərslərlər haqqındadır. Bu cəhətdən onun “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında dərc olunmuş “IV sinifdə sintaksisin tədrisinə dair”, “V-VI siniflərin “Azərbaycan dili” dərsləri və onunla işləmək yolları”, “IV sinifdə rabitəli nitq üzrə aparılacaq işlərə dair”, “Azəri dili üzrə yeni proqram və onunla işləmək yolları haqqında”, “Dərslərlərimizin dili haqqında”, “Üç məsələ haqqında” məqalələri diqqəti cəlb edir. Bu tipli məqalələrdə alim çətinlik törədən bəzi məsələlərin izahını geniş və sadə şəkildə təqdim etmiş, bunlarla bərabər müəllimlərə metodik məsləhətlər də vermişdir.

Dəfələrlə dərslərləri təhlil edən metodist alim məqalələrində onlar haqqında öz mülahizələrini və təkliflərini irəli sürmüşdür. Bu cəhətdən alimin 2003-cü ildə “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalının ikinci sayında çıxmış “Dərslərlərimizin dili haqqında” məqaləsi diqqəti cəlb edir. Bu məqalədə alimin dərslərlərdə izahı verilməyən bəzi çətin sözlər və klassik ədəbiyyat nümunələri haqqındakı mülahizələri öz əksini tapmışdır. Dərslərlərdə öz əksini tapan sözləri nəzərdən keçirən alim müəlliflərə təklif etmişdir ki, sözlər sistemli şəkildə və şagirdlərin yaş və anlaq səviyyələri nəzərə alınmaqla salınsa, daha məqsədəuyğun olar. Belə ki, şagirdlər üçün çətin olan sözlərin izahının verilməsini, lüğətlərdə belə öz əksini tapmayan sözlərin dərslərlərə salınmasını, unudulmaqda olan bəzi sözləri mətnə daxil etməklə öyrətmək lazım olduğunu bir daha qeyd etmişdir (16, 19). Məqalədə alimin irəli sürdüyü digər bir təklif isə klassik ədəbiyyat nümunələri ilə bağlıdır. Prof. B.Əhmədov klassik ədəbiyyat nümunələrinin orijinal varinatı ilə yanaşı, onun müasir formasını, yəni şagirdlərin başa düşəcəyi sadə şəkildə də verilməsini məqsədəuyğun hesab etmişdir (16, 20). Göründüyü kimi, alim hər zaman olduğu kimi, burada da çətin məsələlərin həllində sadə yolla həll oluna bilən təkliflər irəli sürmüşdür.

Prof. B.Əhmədov “Üç məsələ haqqında” adlı məqaləsində ana dili dərslərində problem situasiyasının yaradılması, ana dili üzrə dərslərin strukturası və orfoqrafiya ilə bağlı təkliflərini irəli sürmüşdür. Bəşir Əhmədov məqaləsində orfoqrafiya məsələsinə toxunarkən onu qeyd etmişdir ki, məktəb bütün orfoqrafik qaydaları mənimsətmək iqtidarında deyil. Alimin fikrincə, şagirdlərə gərəkli olan ən zəruri qaydalar hazırlanıb istifadəyə verilsə, daha məqsədəuyğun olar (28, 31).

Metodist alim problem situasiyası və onun priyomlarının izahını verərək bu metodun məktəblərdə müsbət nəticə verəcəyini bildirmişdir. Onu da qeyd edək ki, prof. B.Əhmədov problem situasiyası haqqında ayrıca olaraq 1980-ci ildə “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalının II sayında dərc olunmuş “Problem situasiyası və Azərbaycan dili təlimində onun yeri” adlı məqaləsində daha geniş təfəsilatını vermişdir. Problem situasiyası üsulu şagirdlərin istənilən bir mövzuya maraqlarının oyanmasına şərait yaradır. Çünki bu üsul yeni bir mövzuya birbaşa

deyil, dolayısı yolla, yəni şagirdlərə həmin mövzunu əhatə edən müxtəlif, daha dəqiq desək, düşündürücü və müqayisə tipli sualların verilməsi ilə başlamağı tələb edir. Bu yolla şagirdlər verilən suallara cavab verməkdə müəyyən çətinlik çəkəcəklər, bunun nəticəsində yeni mövzuya maraqları artacaq və deyilənləri daha diqqətlə dinləyəcəklər. Eyni zamanda problem situasiyasının təlimdə tətbiqi şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına, sərbəst fikir yürüdə bilmələrinə, irəli sürdükləri mülahizələrini müdafiə etmək bacarıqlarının tədricən formalaşmasına və ən əsası zehni biliklərinin inkişafına müsbət təsir göstərir. Belə ki, bu metod subyektin çətinliklə qarşılaşmasıdır, bu fəaliyyət zamanı subyekt köhnə biliklərin kifayət etmədiyini anlayır və yeni axtarışa başlayır. Bu prosesin, yəni problemin həlli zamanı müxtəlif mülahizələr söylənir, bunun əsasında isə dərinləndirən təhlil olunmağa başlanılır, bu da öz növbəsində anlaşılmaz məsələlərin tədricən aradan qalxmasına səbəb olur. Hal-hazırda məktəblərimizdə istifadə olunmağa başlamış bu metodu prof. B.Əhmədov hələ 1970-ci ildə yazdığı məqaləsində təklif etmişdir. Məqalədə öz əksini tapan digər bir məsələ *dərsin strukturu* ilə bağlıdır. Bəşir Əhmədov ənənəvi dərs strukturuna dəyişikliklər etməklə yeni bir struktur təklif edirdi ki, həmin struktur keçirilən mövzunun daxili əlaqələrini əks etdirir. Bu daxili əlaqəyə dərsdə qarşıya qoyulan *ümumi didaktik vəzifə* → *xüsusi didaktik məqsəd, tədris materialı və priyomlar sistemi* daxildir. Məlumdur ki, hər bir dərsdə müəllim qarşısında vahid bir didaktik vəzifə durur. Bu proses onu tələb edir ki, ümumi məqsəd öz tərkib hissələrinə parçalanıb həmin hissələrin icrası üçün priyomlar tətbiq edilsin. Alim özündən əvvəl deyilən fikirlərə, xüsusilə V.T.Fomenko və V.L.Skubanoviçin irəli sürdüyü mülahizələrə əsaslanır və qeyd edirdi ki, dərsin bu istiqamətdə aparılması daha məqsədəuyğundur.

Prof. B.Əhmədov alqoritm və paradoks terminlərinin geniş izahını vermiş və həmin metodların Azərbaycan dili tədrisində istifadə edilməsini məqsədəuyğun hesab etmişdir. Şagirdlərin sifət və tərzi-hərəkət zərfinin qaydalarını dəqiq bildiklərinə baxmayaraq praktikada onların tətbiqi zamanı çox vaxt səhvə yol verirlər. metodist alim bu tipli məsələlərdə alqoritmdən istifadə etməyi təklif etmişdir. Məlumdur ki, alqoritm müəyyən bir qrupda birləşən məsələlərin həlli üçün həyata keçiriləcək

hərəkətlərin, yerinə yetiriləcək işlərin, icra olunacaq əməllərin düzgün nəticə verməsindən ötrü zəruri, ardıcıl göstərişlər, komandalar sistemindən ibarətdir. Prof. B.Əhmədovun fikrincə, tərzi-hərəkət zərfinin qaydasının tətbiqində bu ardıcılıq, yəni alqoritm tətbiq edilsə, şagirdlərdə həmin mövzu haqqında daha aydın təsəvvür yaranmış olur. Belə ki, məktəbli “hərəkətin necə icra olunduğunu bildirən və necə? nə cür? suallarına cavab olan sözlərə tərzi-hərəkət zərfi deyilir” qaydasının düzgün tətbiqi üçün aşağıdakı alqoritm üzrə hərəkət etməlidir: 1) qaydada “və” bağlayıcısı iştirak edirsə, ona diqqət yetirilməlidir ki, tərzi-hərəkət zərfi hesab edilən söz həm “və” bağlayıcısına qədər, yəni hərəkətin necə icra olunmasına, həm də bağlayıcıdan sonrakı, yəni necə? nə cür? suallarına cavab verməsi əlamətlərin hamısını özündə əks etdirə bilsin; 2) əgər həmin əlamətlərdən biri yerində deyilsə, onda həmin söz tərzi-hərəkət zərfi deyildir; 3) əlamətlərinin birinin yerində olmasına baxmayaraq, tələsmədən hökmən digər əlamətin də olub-olmamasını yoxlamaq lazımdır; 4) ikinci əlamət də varsa, deməli, həmin söz tərzi-hərəkət zərfidir və s. Zənnimizcə, bu cür ardıcılıq üzrə hərəkət edən şagird qarışıq saldıği mövzuları müəyyən dərəcədə şüurlu qavraması üçün müsbət şərait yaranmış olar.

Təlim prosesində bəzi mövzular “ikili” xarakter daşıyır, yəni həmin məsələlərin həm müsbət, həm də mənfi cəhətləri vardır. Bu tipli mövzuların mənimsənilməsində şagirdlər müəyyən çətinlik çəkirlər. Prof. B.Əhmədov “Paradoks və Azərbaycan dili təlimində onun yeri” adlı məqaləsində adı çəkilən metodun etimologiyasını və geniş şərhini vermiş, paradoks metodundan Azərbaycan dili təlimində şagirdlərin dialektik təfəkkürünün inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini vurğulamışdır (26, 37).

Azərbaycan dilçiliyində mübahisəli məsələlərdən biri cümlə üzvlərinin xüsusişməsidir. Bu məsələdə dilçi alimlərin müxtəlif mülahizələri vardır. Onların bir qismi xüsusişmənin şərhində semantik prinsipə, digər bir qismi qrammatik prinsipə əsaslanır. Prof. B.Əhmədov bu məsələyə həsr etdiyi “Xüsusişmələr və onların tədrisi haqqında” məqaləsində göstərir ki, adı çəkilən sintaktik kateqoriyaya bu cür yanaşma düzgün deyil və bunların hər birinin müsbət və mənfi cəhətləri vardır. Bu konsepsiyaların ayrı-ayrı təhlili verən alim bu məsələyə yeni bir

konsepsiya – semantik-qrammatik konsepsiyayı təklif edir (19, 6). Xüsusiləşməyə başqa prizmadan yanaşan alim qeyd edir ki, əslində hər iki konsepsiya öz-özlüyündə düzdü, amma əgər təkcə qrammatik prinsipə əsaslanılsa, onda xüsusiləşmənin semantikasi, semantik prinsip əsas götürülsə isə onun qrammatik funksiyaları kölgədə qalır. Semantik prinsipi əsas tutan alimlər qeyd edirlər ki, cümlənin bütün üzvləri xüsusiləşə bilər, ona görə ki, məna bütün üzvlərə aid edilə bilər. Qrammatik konsepsiyanın tərəfdarlarına görə isə cümlənin yalnız ikinci dərəcəli üzvləri xüsusiləşə bilər. Prof. B.Əhmədovun irəli sürdüyü semantik-qrammatik konsepsiyaya əsasən, xüsusiləşmənin əlamətləri bunlardır: xüsusiləşmə cümlədə kommunikativ baxımından nisbi müstəqilliyə malikdir və məna çalarlığını əks etdirir, bu kommunikativ müstəqillik onun baş üzvlə əlaqəsini zəiflədir, xüsusiləşmiş üzvdə yarımprədikativlik əlamətinin olduğundan aid olduğu üzvlə müqayisədə əlavə məlumat ifadə edir. Bunları əsas tutaraq alim xüsusiləşməyə yeni bir tərif verir: *“məna rolunu nəzərə çatdırmaq üçün özünə məxsus intonasiya ilə izah etməli olduğu üzvdən ayrılan, sintaktik əlaqə baxımından adi üzvlərdən fərqlənən ikinci dərəcəli cümlə üzvünə xüsusiləşmə deyilir”* (19, 6). Məqalədə o da qeyd olunur ki, orta məktəb dərslərlərində verilən həmcins üzvlərin xüsusiləşməsi elmi cəhətdən düzgün deyil. Çünki xəbərlə sintaktik əlaqəyə girən üzv heç vaxt xüsusiləşə bilməz. Prof. B.Əhmədov bunun səbəbini “xüsusən”, “xüsusilə”, “hətta” tipli bağlayıcıların tabelilik bağlayıcıları hesab edilməsində görür, əslində isə həmin bağlayıcıları tabelisizlik bağlayıcıları sırasında vermək lazım olduğunu vurğulamışdır.

Dilçilikdə təyinə verilən tərifdə onun cümlə üzvünü izah etməsi prinsipi əsas götürüldüyü halda, Bəşir Əhmədov bu məsələyə başqa prizmadan yanaşmış və bildirmişdir ki, təyin yalnız cümlə üzvünü deyil, eyni zamanda birləşmələrin komponentlərini də izah edə bilər.

Linqvistikada mübahisəli olan digər bir məsələ *“gəlirəm”* tipli cümlələrin cüttərkibli hesab edilməsidir. Prof. B.Əhmədova görə, bu, mübtədaya ehtiyac duyulmadan düzəlir və təktərkibli müəyyən cümlədir. Bu tipli cümlələrin xəbəri yalnız I və II şəxsdə olur, III şəxsdə xəbər mübtədani konkret əks etdirə bilmir və qeyri-müəyyənlik əlamətinə malikdir. “Gəlirəm” xəbərinə “mən”, “gəlirsən” xəbərinə

“sən” uyğun gəldiyi halda, “gəlir” xəbərinə “insan, quş, o” və s. sözlər uyğun gəlir ki, bu da öz növbəsində qeyri-müəyyən şəxslərin cümlənin yaranmasına səbəb olur.

Görkəmli alim məqalələrində nəinki dilçilik, metodika və pedaqogika sahələrinə, eyni zamanda ədəbiyyat sahəsinə də toxunmuşdur. Hər bir sahədə olduğu kimi, bu sahədə də onun özünəməxsus orijinal fikirləri vardır. Azərbaycan ədəbiyyatı tədrisi metodikasında uzun müddət belə bir hökm var idi ki, şagird hər hansı bir əsəri dərk etmək üçün onu ifadəli oxumalıdır. Prof. B.Əhmədov sübuta yetirdi ki, əslində əsəri dərk etmək üçün məntiqi oxudan istifadə etmək lazımdır. Çünki əsəri əqli cəhətdən başa düşməyən şəxs onu ifadəli oxuya bilməz. Düzgün oxu variantını seçib əsəri əvvəlcədən öyrənən və dərk edən şagird, anladıklarını dil-üslub nöqtəyindən nəzərdən doğru, düzgün, səlis, təsirli şəkildə başqalarına çatdırmaqdan ötrü ifadəli oxudan istifadə etməlidir.

Ədəbiyyatda hökm sürən daha bir köhnəlmiş ideyaya – şagirdlərə çox yazıçının çox əsərini öyrətmək ideyasına ilk dəfə olaraq Bəşir Əhmədov yenilik gətirdi. Alim qeyd edirdi ki, bu tədris metodu bir tərəfdən kitabların çox yüklənməsinə, digər tərəfdən şagirdlərin işinin ağırlaşmasına gətirib çıxarır. Bunun əvəzində şagirdlərə lazım ola biləcək məlumatların verilməsi daha məqsədəuyğun hesab edən alim əsaslandırdı ki, ən kamil sənətkarların ən kamil əsərlərini tədris etməklə ədəbiyyatın bütün sirlərinin öyrənilməsinə nail olmaq olar.

Tanınmış metodist alimin ədəbiyyat sahəsinə dair yazdığı “Leyli və Məcnunun faciəsinə dair” məqaləsi orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Prof. B.Əhmədov insanlarda bu əsər haqqında yaranmış və illər boyu qəbul edilmiş stereotip fikirləri darmadağın edir və bu məsələyə başqa prizmadan yanaşır. O, faciənin səbəblərini feodalizm quruluşu ilə əlaqələndirmir, insanların bağlı olduqları adət-ənənələrindən əl çəkə bilmədiklərində görür. Alim öz fikirini əsaslandırmaq üçün öz mülahizələrini irəli sürür və sonda ədəbiyyatşünaslara müraciət edərək bu faciənin əsl səbəblərini ortaya çıxarmağa çağırır (22, 56).

1.2. Professor Bəşir Əhmədov haqqında dərc olunmuş yazılar

Müdrüklər elm və insanı üz-üzə dayanaraq bir-birlərini əbədi əks etdirən parlaq güzgüyə bənzədiblər. Bu aspektdən yanaşsaq, hər bir alimin araşdırmaları, tədqiqatları, kitabları bir aynadır və həmin aynada elm adamının intellekti, düşüncəsi, xarakteri, istedadı çox aydın əks olunur. Təbii ki, hər hansı bir istedadın, elm adamının və şəxsiyyətin yetişib formalaşması üçün dövrün, şəraitin, mühitin böyük rolu vardır. Bu mənada son illər ictimai-siyasi və mənəvi intelluktual həyatda böyük sıçrayış və təbəddülatlar dövrünü yaşayan Azərbaycanda diqqəti cəlb edən elm adamlarından, maraqlı şəxsiyyətlərdən biri olan Bəşir Əhmədov haqqında istər ölkəmizdə, istər ölkədən kənarında maraqlı yazılar dərc olunmuşdu.

Məşhur yunan filosofu Sokrat demişdir ki, dahilər müzakirə olunmur, öyrənilər. Bu prizmadan çıxış etsək, onu deyə bilərik ki, görkəmli və tanınmış alim haqqında yazan şəxsiyyətlər ondan öyrəndiklərini sözə, yazıya gətirərək öz öyrənmə və görmə imkanlarını ifadə etmişlər.

Yenilik axtaran və yeni söz deməyi bacaran, məntiqi təfəkkürə malik olan, filoloq-dilşünas, metodika və pedaqogika sahələrində öz dəsti-xətti ilə seçilən, fərqli yolu olan prof. B.Əhmədov haqqında hələ gənc çağlarında, daha dəqiq desək, 35 yaşında doktorluq dissertasiyasını müdafiə edərkən Azərbaycanın tanınmış dilçi-alimləri demişlər:

“B.Əhmədovun doktorluq dissertasiyasında nitq inkişafı tək cə dilçilik aspektində deyil, həm də fəlsəfi, psixoloji, məntiqi, fizioloji aspektdə də şərh olunmuşdur. Müəllif məsələni kompleks halında götürmüş və məktəbin bütün pedaqoji kollektivini düşündürən bir problemi özünə məxsus orijinalılıqla tədqiq etmişdir. Bu əsər ümumiyyətlə, bizim pedaqoji elmimizə yaxşı bir hədiyyədir...” (prof. Ə.Seyidov).

“B.Əhmədovun orijinal yolla getməyə çalışması, hər məsələdə müstəqil, yeni fikir söyləmək meyli diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bu cəhət yalnız xam materialın izahında, müşahidələrin ümumiləşdirilməsində deyil, mövzuya aid əsərlərin təhlilində və tənqidində də özünü göstərir” (prof. Y.Seyidov).

Müxtəlif illərdə “Azərbaycan müəllimi” qəzetində prof. B.Əhmədov haqqında məqalələr dərc olunurdu. Bunlar, 1967-ci ildə prof. Musa Adilov və Vilayət Əliyevin “*Nitq mədəniyyəti haqqında*”, 1969-cu ildə filoloji elmlər namizədi, dos. Vilayət Əliyevin “Elm üçün yanan ürək”, 1983-cü ildə pedaqoji elmlər namizədləri Ramin İsayev və Allahverdi Eminovun “Axtarışın nəticəsi”, 1992-ci ildə pedaqoji elmlər namizədləri Akif Məmmədov və Şaban Qaralovun “Nüfuz necə qazanılır” məqalələridir. Bu məqalələrdə tanınmış alimin həyat və yaradıcılığının bir qismi öz əksini tapmışdır.

Bu məqalələr içərisində dos. A.Məmmədov və dos. Ş.Qaralovun yazdıqları “Nüfuz necə qazanılır” məqaləsi diqqəti cəlb edir. Burada prof. B.Əhmədovun zəngin elmi yaradıcılığı, xüsusilə metodika və dilçiliyə dair xidmətləri ümumiləşdirilmiş şəkildə geniş şərh olunmuşdur.

“Azərbaycan müəllimi” qəzetində çap olunmuş maraqlı məqalələrdən biri də “Axtarışın nəticəsi”dir. Adı çəkilən məqalədə prof. B.Əhmədovun prof. Ağahəsən Rzayevlə birgə 1983-cü ildə yazdığı sanballı və orijinal “Pedaqogikadan mühazirə konspektləri” adlı kitabı təhlil və şərh olunmuşdur. Bu dərslikdə dörd bölmə öz əksini tapmışdır: birinci bölmədə pedaqogikanın ümumi əsaslarında, ikinci bölmədə didaktikanın spesifik cəhətlərindən, üçüncü bölmədə tərbiyənin müxtəlif qollarından, dördüncü bölmədə məktəbə rəhbərlik məsələlərindən bəhs edir. Bu bölmələr haqqında qısa məlumat verən müəlliflər dərslikdə olan bəzi nöqsanları da qeyd etmişlər və bu barədə öz təkliflərini irəli sürüblər.

“Azərbaycan məktəbi” qəzetində görkəmli metodist alim haqqında dərc olunmuş məqalələr: 1967-ci ildə Məmmədali Əliyevin “35 yaşlı elmlər doktoru”, 1967-ci ildə prof. Yusif Seyidovun “Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası kitabına dair”, 1973-cü ildə Vilayət Əliyev və Məhəmməd Əhmədovun “Eksperimental dərslik haqqında”, 1974-cü ildə Məhəmməd Əhmədovun “Azərbaycan dili təliminin qanunlarına aid əsər”, 1979-cu ildə Solmaz Əliyevanın “Pedaqoji qanunların tədqiqi”. Bunlardan başqa 1983-cü ildə “Azərbaycan gəncləri” qəzetində prof. Ə.Əfəndizadə və dos. A.Tağızadənin “Orijinal dərs vəsaiti”, elə həmin ildə “Gənc müəllim”

qəzetində Miri Həsənov və Kamil Məcidovun “Dəyərli vəsait” məqalələri dərc olunmuşdur.

M.Ə.Əliyevin “35 yaşlı elmlər doktoru” məqaləsində prof. B.Əhmədovun həyatı verilməklə yanaşı, onun 35 yaşında doktorluq müdafiəsi geniş təsvir olunmuşdur. “ ... Orada çıxış edən, M.F.Axundov adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Dillər İnstitutunun dosentlərindən biri dedi: - İnqilabdan əvvəl Azərbaycanda bir ali məktəb və alim də yox idi. Müəllimlər isə barmaqla sayılacaq qədər az idi. Xarakterikdir ki, 1921-ci ildə Azərbaycanda təşkil olunan ilk yeganə pedaqoji institut (indiki V.İ.Lenin adına Pedaqoji İnstitut) 6 tələbə və üç müəllimlə fəaliyyətə başlamışdı. İndi isə Respublikamızın bu qocaman institutunda yüzlərlə alim çalışır. Respublikamızın gənc institutlarından biri olan və Bəşir Əhmədovun özünün də kafedra müdiri kimi çalışdığı M.F.Axundov adına bizim Pedaqoji Dillər İnstitutunda isə 14 elmlər doktoru var. Daha doğrusu, Bəşir Əhmədov 14-cü doktor olacaq” (45, 66).

2002-ci ildə tanınmış alim prof. B.Əhmədovun 70 illiyi və 2007-ci ildə 75 illiyi münasibətilə Bakı Slavyan Universitetində onun biblioqrafiyaları hazırlanmışdır. Bu kitablarda alimin bütün küliyyatının siyahısı, eyni zamanda onun haqqında yazılan yazılar toplanmışdır. Azərbaycanın görkəmli elm adamlarından prof. Y.Kərimov, prof. A.Qurbanov, prof. Ş.Mikayılov, dos. Ş.Y.Qaralov, dos. A.Məmmədov, S.Mikayılova, N.Nikandrov, dos. Y.Alxasov, ped. elmlər namizədi Ə.Abbasov, alimin ilk aspirantı dos. S.A.Vahidov, R.Kərimli, İ.Mövləli, dos. A.Əliyev, Bakı Slavyan Universitetinin “Azərbaycan dili tədrisi metodikası” kafedrasının əməkdaşları Bəşir Əhmədov və onun zəngin yaradıcılığı haqqında, habelə öz xatirələrini və təbriklərini yazmışlar:

“...С большим удовольствием прочитал Ваши публикации, особенно те, которые касаются закономерности и законов в педагогике. Совершенно точно сказал Ю.К.Бабанский – не так важно, будут ли приняты Ваши формулировки, важнее что кто-то, наконец, осмелился нарушить это «табу» - попытаться сформулировать соответствующие законы”.

Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi prof. A.Qurbanov prof. B.Əhmədovun elmi yaradıcılığı haqqında danışarkən demişdir: “Bəşir müəllim geniş diapozonlu böyük alim, əsl tədqiqatçı, məhsuldar qələm sahibi, həqiqi müəllim, gözəl yoldaşdır. O, istedadı, varlığı ilə xalqımıza xidmət edən nəzəriyyəçi dilşünas, dil tədrisinin metodisti, pedaqoq müəllim kimi hamının sevimlisinə çevrilmişdir. Pedaqoq-müəllim, metodist-alim titulları Bəşir Əhmədovla qoşa çəkilir. Bəziləri “metodika sahəsinə” yuxarıdan aşağıya baxan kimi baxır. Amma nəzəri elmi bilmədən onun tədrisi metodikasından nə danışmaq olar? Bəşir isə nəzəriyyəni yaxşı bildiyindən metodikada, sözün həqiqi mənasında həmişə müvəffəqiyyət qazanır. Monoqrafik, dərslik, dərs vəsaitlərində, silsilə elmi məqalələrində cəsarətlə, qorxmadan, çəkinmədən öz sözünü deyir. Fərqi yox! Səhv ya düz!”.

Pedaqoji elmlər namizədi, dosent Y.Alxasov “gənclik ehtirası ilə bu gün də yazıb yaradan professor” adlandırdığı B.Əhmədov haqqında demişdir: “Bəşir Əhmədov Azərbaycan linqo-didaktikasının əsas sütunlarından biridir. Bəşir müəllim qələmini bir-biri ilə bağlı olan, eləcə də müstəqil üç elm sahəsində - Azərbaycan dilçiliyi, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası və pedaqogika nəzəriyyəsi sınımış və böyük uğurlar qazanmış unikal alim, təvazökar insan və yorulmaz müəllimdir... Prof. B.Əhmədov elmdə trafaret və klişelərin düşməni, qənimidir. O, heç vaxt standartları qəbul etmir və özü də heç kimə onu zorla qəbul etdirmir. Qəliblər çərçivəsində yaratmağın əleyhinədir. Bəşir müəllimin bütün ömrü, elmi fəaliyyəti, insanlığı dediklərimə bariz nümunədir”.

Görkəmli alim Bəşir Əhmədov hər zaman gənc tədqiqatçılara dayaq olmuş, onların fikirlərinin səhv və yaxud düzgün olmasına baxmayaraq hörmətlə yanaşmışdır. Böyük mütəfəkkir, lakin sadə və təvazökar olan Bəşir Əhmədov tez-tez deyirdi: “Öyrədə-öyrədə özümüz də öyrənirik”. Nəyisə öyrənməkdən heç vaxt bezməyən, mübahisəli hesab etdiyi məsələləri müzakirə etməyi sevən prof. B.Əhmədov öz yetirmələri ilə münasibətdə ciddi və tələbkardır. O, heç vaxt heç kimin elmi işini, xüsusən zəif dissertasiyaları tərifləməzdi. Bu fikirləri alimin kafedra müdiri kimi çalışdığı Bakı Slavyan Universitetinin Müasir Azərbaycan dili tədrisi metodikası kafedrasının əməkdaşları onun haqqında danışarkən qeyd edirlər.

Alimin gənc tədqiqatçılara olan münasibəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Təhsil Problemləri İnstitutunun direktor müavini, Kurrikulium Mərkəzinin direktoru, Respublikanın əməkdar müəllimi, prof. Ə.Abbasov onun 70 illik yubileyi ilə əlaqədar yazdığı məqaləsində səmimi olaraq bildirmişdir: “... Yaxşı yadımdadır 80-ci illərin əvvəllərində təlim rus dilində olan məktəblər üçün Azərbaycan dili dərsləkləri təkmilləşdirilirdi. O vaxt hazırlanan hər bir dərslək Azərbaycan dili tədrisi metodikasını şöbəsinde müzakirə olunurdu. Bu iş mərhum prof. Ə.Əfəndizadənin rəhbərliyi ilə aparılırdı. Prof. B.Əhmədovun təlim rus dilində olan məktəbin 5-ci sinfi üçün hazırladığı “Azərbaycan dili” dərsliyi də yenidən işlənilib müzakirəyə təqdim olunmuşdu. Müzakirə zamanı dərsliyin əlyazmasını oxuyanlar (o vaxtı şöbə əməkdaşları Vaqif Qurbanov, Fərrux Həsənov, Həşim Qafarov və mən) kəskin çıxış etdilər. Elmi, təcrübə faktlarına istinad etməklə fikirlərini əsaslandırdılar. Nəhayət, müəllif kimi söz Bəşir müəllimə verildi. O, müzakirəyə münasibətini bildirdi və gələcəkdə deyilənləri aradan qaldıracağını qeyd etdi. Yığınaq qutardıqdan sonra biz Bəşir müəllimi yola saldıq. Onun oturduğu stolda belə bir qeyd gördük. “Şöbənin cavanları yetişir”. Əlbəttə, Bəşir müəllim deyilən fikirlərin çoxunu təkzib edə, onlara cavab verə və əsaslandırma bilərdi. Lakin o bunları etmədi. Əksinə, bizi həvəsləndirmək üçün yığınaqdakı iştirakımızı rəğbətləndirdi”.

Prof. B.Əhmədovun ilk aspirantı dos. S.A.Vahidov öz elmi rəhbərinə həsr etdiyi xatirə-məqaləsində yazır: “...İnstitutun Elmi Şurasının qərarı ilə professor B.Əhmədov elmi rəhbərim oldu. Onunla ilk görüşümü hələ də unutmamışam. O günü şirin, həm də həyəcanlı bir xatirə kimi yaddaşımda saxlayıram. Professor deyəndə mən elmi rəhbərimi ağsaçlı, eynəkli, əlində əsa, astadan, həm də aramla danışan bir şəxs kimi təsəvvür edirdim. Lakin qarşımda yaşı otuzdan keçən qarayanız, ortaboylu, odlu-alovlu danışan cavan professoru görəndə şaşqınlığım bir az da artdı. Mətbuatda yazılarımın çap olunması, rus dilinə münasibətimlə maraqlandı. Mənfi cavab aldıqda, baxışları ciddiləşdi. Bu an nələrlə çəkdiyimi dilə gətirmək mənim üçün indi də çətindir. Bəşir müəllimin (hamı onu belə çağırır) cavabı qısa oldu: “çox, lap çox işləmişən”.

Daim yeniliyə can atan alim çalışdığı elm sahələrində öz sözünü deməyə çəkinməmiş və Azərbaycan dilçiliyində, pedaqogika sahəsində, xüsusilə Azərbaycan

dili tədrisi metodikası elmində bir sıra yeniliklər etmişdir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, dilçilikdə tərkibi fellərin, Azərbaycan metodika elminin inkişaf qanunauyğunluqlarının və ana dili təliminin qanunlarının tarixindən danışarkən ilk öncə Bəşir Əhmədov yada düşür. Çünki bu terminlər onun adı ilə bağlıdır. Asan olmayan bu keşməkeşli yolda B.Əhmədov dəfələrlə tənqiddə məruz qalmışdır. Bu təbii olan bir prosesdir; tarix boyu köhnəliklə yenilik daim mübarizə aparır və köhnəliyin yeniliyi qəbul etmək istəməyən gərgin mübarizənin sonunda yenilik qalib gəlir.

Tarixdə az şəxsiyyətlər tapılar ki, onlara sağlığında şeirlər qoşulsun, kitablar həsr edilsin. Bəşir Əhmədov belə şəxsiyyətlərdən idi. Dos. A.Əliyev görkəmli alim haqqında “Cəsarətlik və mərdlik” kitabını, Rasim Kərimli, İbadət Mövləli, Fərman Əliyev, Vaqif Nəsibli və digərləri bu gözəl, səmimi, təvazökar insana şeirlər həsr etmişlər.

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, bütün həyatını Azərbaycan elminə sərf etmiş, bu yolda yorulmadan və bezmədən çalışan Bəşir Əhmədovun heç bir dövlət təltifi yoxdur.

NƏTİCƏ

Azərbaycan dili tədrisi metodikası tarixində özünəməxsus yeri və mövqeyi olan, daim yeniliyə can atan, öz fikirlərini, mülahizələrini çəkinmədən deməyi bacaran və bu xüsusiyyətləri ilə müasirləri arasında seçilən şəxsiyyətlərdən biri filoloq-alim, pedaqoq və metodist Bəşir Əhmədovdur. Rus dilini mükəmməl bilən prof. B.Əhmədov dünya elmi-pedaqoji fikrinə bələd olmuş və ondan bəhrələnmişdir. Maarif, məktəb, xüsusilə metodika məsələlərində qabaqcıl nəzəriyyə və təcrübəyə əsaslanmaqla, başqa dillərin qayda-qanunlarını olduğu kimi Azərbaycan dilinə təqlid etməyin əleyhinə olmuşdur. Görkəmli mütəfəkkirin bu yöndəki xidmətləri olduqca faydalı və əhəmiyyətlidir.

Müasirləri arasında novatorluğu və hazırcavablılığı ilə seçilən metodist alimin zəngin elmi yaradıcılığının bir hissəsini monoqrafiyaları təşkil edir. Prof. B.Əhmədov dilçilik, metodika və pedaqogikanın müxtəlif problemlərini özündə əks etdirən dəyərli və sanballı monoqrafiyalarında toxunduğu hər bir məsələni özünəməxsus tərzdə araşdırmağa çalışmış, dilçilik, metodika və pedaqogika elmində mübahisəli olan bəzi problemlərə aydınlıq gətirmiş, bəzi problemlərin həllində isə yeniliklər etmişdir. Monoqrafiyalarda fonetikanın tədrisi, Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları, rabitəli nitq vərdişlərin inkişaf etdirmək yolları, Azərbaycan dili dərsləkləri ilə işləməyə dair metodik göstərişlər, sadə cümlənin tədrisi, nitq inkişafında müxtəlif fənlərin rolu və digər məsələlər əhatə olunmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı prof. B.Əhmədov tədqiq etdiyi elmi əsərlərin dilinə xüsusi tələbkarlıqla yanaşmışdır. O, bütün elmi yaradıcılıq boyu ədəbi dilin ümumi qaydalarını qanun halına düşmüş normalarının toxunulmazlığı məsələsini ön plana çəkirdi.

Tanınmış alim eyni zamanda orta və ali məktəblər üçün *“Azərbaycan dili”* dərsləkləri hazırlamışdır. Prof. B.Əhmədovun Azərbaycan və rus məktəbləri üçün dərs vəsaitlərindən araşdırdığımız faktlar onu göstərir ki, bu dərsləklər bu gün də öz aktuallığını itirmir. Belə ki, həmin dərsləkləri təşkil edən mövzular və çalışmalar həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən əhəmiyyətlidir. Hazırda tərtib edilən dərs

vəsaitlərinin hazırlanmasında prof. B.Əhmədovun dərsliklərinə istinad olunması dediklərimizə əyani sübutdur.

Prof. B.Əhmədov xalq kütlələri içərisində maarif və mədəniyyətin yayılması üçün geniş təbliğat işi aparmış, elmin, təhsilin böyük əhəmiyyətindən danışıq, bununla əlaqədar müntəzəm olaraq mətbuat səhifələrində çıxış etmişdir. Onun pedaqogika, metodika, dilçilik və təhsilin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş çoxlu sayda elmi məqalələri dərc olunmuşdur. Məqalələrdə durğu işarələri problemi, şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, nitq inkişafı, fonetika, leksika və sintaksisin tədrisinə dair, şagirdlərin orfoepik vərdişlərinin inkişaf etdirmək yolları, imla, inşa və ifadə yazıların aparılması haqqında qaydalar, bəzi pedaqoji anlayışlar və pedaqoji proseslərin ziddiyyətləri haqqında, etimoloji məsələlər, test metodu və onun tətbiqi imkanları haqqında, dilin tarixi və digər məsələlər öz əksini tapmışdır. Bu əsərlərdə prof. B.Əhmədov özünün məxsusi yaradıcılıq yolu ilə, daha dəqiq desək, novatorluğu ilə seçilir və diqqəti cəlb edir. Bu özünəməxsus yaradıcılıq yolunu alimin hər bir yazısında görmək olar. Azərbaycan dilçiliyində öz elmi üslubu olan, yeniliyə həmişə can atan alim hər bir yeni yazısında təkrarçılığa yol verməməyə çalışır və bununla da yeni fikir söyləməyə, oxucusunu düşündürməyə, mübahisəli məsələlərə öz münasibətini bildirməklə onların həllinə cəhd edirdi.

Tanınmış Azərbaycan metodist alimi prof. Bəşir Əhmədovun metodik irsini tədqiq etdikdən sonra aşağıdakı nəticələrə gəldik:

1. Azərbaycan dili tədrisi metodikası tarixində özünə məxsus mövqeyi olan prof. B.Əhmədov eyni zamanda yüksək pedaqoji ustalığa malik bir müəllim, mədəniyyət tariximizdə qabaqcıl maarifçi, mütərəqqi fikirli ictimai xadim kimi tanınmış, görkəmli şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur.
2. Onun dünyagörüşünün formalaşmasında həm Şərfin, həm də Qərbin mütərəqqi ictimai-siyasi fikri (A.S.Abdullayev, Ə.Əfəndizadə, Ə.Dəmirçizadə, N.Kazımov, M.İbrahimov, D.N.Uznadze, M.Şirəliyev, S.Cəfərov, E.P.Şubin, F.N.Şemyakin, A.İ.Qercen, A.V.Tekuçev, F.İ.Buslayev, L.P.Fedorenko, Rojdestvenski, K.D.Uşinski, K.Marks, F.Enqels, N.K.Krupskaya, O.N.Nikonova) güclü təsir etmişdir. Görkəmli və tanınmış metodist alimin dünyagörüşündə inkişaf və tərəqqi

ideyası mühüm yer tutmuşdur. Prof. B.Əhmədovun xalqı elmə, maarifə çağırışı onun demokratik maarifçi dünyagörüşünə malik olmasından irəli gəlirdi.

3. Prof. B.Əhmədovun metodoloji irsində Azərbaycan dili tədrisi metodikasının inkişaf qanunauyğunluqları, ana dili təliminin qanunları mühüm yer tutur. Belə ki, alim Azərbaycan dili tədrisi metodikası elminin inkişaf qanunauyğunluqlarını araşdırmış, tədqiqat metodlarını qruplaşdırmış, dil təliminin qanun, prinsip və tələblərini, metod və priyomlarını müəyyən etmişdir.
4. Prof. B.Əhmədov novatorluğu ilə seçilir və yadda qalır. Belə ki, o, toxunduğu hər bir məsələni özünəməxsus tərzdə araşdırmağa çalışmış, elmdə mübahisəli olan bəzi problemlərə aydınlıq gətirmiş, bəzi problemlərin həllində isə yeniliklər etmişdir.
5. Metodist alim yaradıcılığında təkrarçılığa yol verməməyə çalışır, bununla da bütün fəaliyyəti boyu digər dillərin qayda-qanunlarını Azərbaycan elminə olduğu kimi təqlid etməyin əleyhinə çıxış etmiş və mübarizə aparmışdır.
6. Azərbaycan dili tədrisi metodikası tarixində etdiyi yenilikləri ilə tanınan prof. B.Əhmədov elmdə olan çətin və dolaşlıq məsələlərin həllində həmişə sadə yola üstünlük verirdi. Bu cəhətdən onun xidmətləri xüsusilə diqqəti cəlb edir.
7. Tədqiqat göstərdi ki, prof. B.Əhmədovun metodik irsi müasir və gələcək nəsillər üçün, məktəb və təhsillə məşğul hər bir kəs üçün layiqli örnək ola bilər.
8. Biz magistr dissertasiyası səviyyəsində professorun metodik irsini tədqiq etməyə çalışdıq. Lakin onun həm metodika sahəsindəki, həm pedaqogika nəzəriyyəsinə dair, həm də dilçiliyin nəzəri problemlərini əks etdirən əsərləri daha geniş tədqiq olunmağa layiqdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət dili haqqında qanun, 30 sentyabr 2002, 6 s.
2. Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı, 9 avqust, 2001.
3. Abdullayev A.S. Azərbaycan dili tədrisi tarixinə dair. Bakı, 1958, 204 s.
4. Abdullayev A.S. Azərbaycan dili tədrisi tarixindən. Bakı, 1966, 332 s.
5. Abdullayev A.S. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisi metodikası. Bakı, 1978, 280 s.
6. Balıyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2003, 426 s.
7. Eminov A., İsayev R. Elm üçün yanan ürək // Azərbaycan müəllimi. Bakı, 1983, 30 noyabr.
8. Əhmədov B.A. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı, 2007, 120 s.
9. Əhmədov B.A. Alqoritm və dil təlimində onun yeri // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1979, №2, 12-17 s.
10. Əhmədov B.A. Ana dili dərslərində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək yolları (V-VIII siniflər). Bakı, 1967, 110 s.
11. Əhmədov B.A. Azəri dili təliminin metodlarına dair // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1968, №4, 26-39 s.
12. Əhmədov B.A. Azəri dili metodikası elminin başlıca xüsusiyyətləri haqqında // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1969, №4, 11-21 s.
13. Əhmədov B.A. Beşinci sinifdə Azərbaycan dili fonetikasının tədrisinə dair. Bakı, 1960, 52 s.
14. Əhmədov B.A. Beşinci sinifdə Azərbaycan dili dərsləri. Dərsləklər işləməyə dair metodik görüşlər. Bakı, 1977, 160 s.
15. Əhmədov B.A. “Cümlədə söz sırası” mövzusunun tədrisi haqqında // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1964, №4, 88-97 s.

16. Əhmədov B.A. Dərsləklərimizin dili haqqında // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 2003, №2, 18-21 s.
17. Əhmədov B.A. Durğu işarələri probleminə dair // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1989, №4, 49-53 s.
18. Əhmədov B.A. Fel tədrisinin bəzi linqvistik əsasları // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1988, №4, 10-16 s.
19. Əhmədov B.A. Xüsusişmələr və onların tədrisi haqqında // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1981, №3, 3-8 s.
20. Əhmədov B.A. İfadə yazıların aparılması haqqında // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1967, №2, 41-54 s.
21. Əhmədov B.A. İmla yazıların təshihə təcrübəsindən // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1958, №3, 30-34 s.
22. Əhmədov B.A. Leyli və Məcnunun faciəsinə dair // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1988, №4, 54-56 s.
23. Əhmədov B.A. Müəllim yaradıcı olmalıdır // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1963, №3, 38-43 s.
24. Əhmədov B.A. Nitq inkişafında müxtəlif fənlərin roluna dair. Bakı, 1965, 38 s.
25. Əhmədov B.A. Nitqin məzmunu və forması arasındakı qarşılıqlı əlaqəyə dair // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1965, №3, 29-36 s.
26. Əhmədov B.A. Paradoks və Azərbaycan dili təlimində onun yeri // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1978, №3, 37-41 s.
27. Əhmədov B.A. Problem situasiyası və Azərbaycan dili təlimində onun yeri // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1980, №2, 11-17 s.
28. Əhmədov B.A. Üç məsələ haqqında // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1970, №3, 21-32 s.
29. Əhmədov B.A. Sadə cümlənin tədrisi prosesində nitq inkişafı üzrə aparılan işlər. Bakı, 1964, 80 s.
30. Əhmədov B.A. Şagirdlərin orfoepik vərdişlərinin inkişaf etdirmək yolları haqqında // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1960, №4, 82-93 s.

- 31.Əhmədov B.A. Təlim metodlarının təkmilləşdirilməsinə dair // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1981, №4, 27-34 s.
- 32.Əhmədov B.A. Tətbiq formalarından biri haqqında // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1977, №1, 15-19 s.
- 33.Əhmədov B.A. IV sinifdə rəbitəli nitq üzrə aparılacaq işlərə dair // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1971, №3, 13-18 s.
- 34.Əhmədov B.A. IV sinifdə sintaksisin tədrisinə dair // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1971, №12, 72-82 s.
- 35.Əhmədov B.A. V sinifdə fonetikanın tədrisinə dair // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1959, №3, 67-76 s.
- 36.Əhmədov B.A., Axundov A. V siniflər üçün Azərbaycan dili dərslisi. Bakı, 1977. 144 s.
- 37.Əhmədov B.A., Axundov A. V siniflər üçün Azərbaycan dili dərslisi. Bakı, 1984, 159 s.
- 38.Əhmədov B.A., Axundov A. V-VI siniflər üçün dərslük. Bakı, 1972, 251 s.
- 39.Əhmədov B.A., Axundov A.A. VI-VII siniflər üçün Azərbaycan dili dərslisi. Bakı, 1990, 320 s.
- 40.Əhmədov B.A., Axundov A., Xəlilov B. VI-VII siniflər üçün Azərbaycan dili dərslisi. Bakı, 2003, 256 s.
- 41.Əhmədov B.A., Əfəndizadə Ə. V siniflər üçün Azərbaycan dili dərslisi. Bakı, 2002, 272 s.
- 42.Əhmədov B.A., Məmmədov A.G. və b. Ali məktəblər üçün Azərbaycan dili dərslisi. Bakı, 2005. 232 s.
- 43.Əhmədov B.A., Kodzayeva N. "Linqvistik təfəkkür" anlayışı və onun inkişaf etdirilməsi haqqında // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1983, №4. 52-56 s.
- 44.Əhmədov B.A. V-VI siniflərin "Azərbaycan dili" dərslisi və onunla işləmək yolları // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. Bakı, 1973, №2. 16-29 s.
- 45.Əliyev M.Ə. 35 yaşlı elmlər doktoru // Azərbaycan məktəbi. Bakı, 1967, №12, 62-66 s.

- 46.Əliyev V. Elm üçün yanan ürək // Azərbaycan müəllimi. Bakı, 1969, 3 sentyabr.
- 47.Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı, 18 iyun 2001.
- 48.İsmayılov R. Qasımova X. və b. V siniflər üçün Azərbaycan dili dərsliyi. Bakı, 2008, 128 s.
- 49.İsmayılov R. Ellazov F. VI siniflər Azərbaycan dili dərsliyi. Bakı, 2010, 160 s.
- 50.İsmayılov R. Qasımova X. Ellazov F. VII siniflər üçün Azərbaycan dili dərsliyi. Bakı, 2008, 160 s.
- 51.Məmmədov A., Qaralov Ş. Nüfuz necə qazanılır // Azərbaycan müəllimi. Bakı, 1992, 30 may.
- 52.Məqalələr toplusu (filologiya, pedaqogika, metodika). Professor Bəşir Əhmədovun 75 illiyinə həsr olunur. Red: Məmmədov A., Əhmədova Ş. Bakı, 2002, 272 s.
- 53.Şükürlü E.Ə. Biblioqrafiya B.Əhmədov. Bakı, 2003, 124 s.